

**ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼԱ-
 ՀՆԴԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ՑԱՄԱՔԱՅԻՆ ԱՌԵՒՏՈՒՐ,
 ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾԱԽՍԵՐ ԵՒ ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՆԵՐԿԱ-
 ՑԱՑՄԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ՎԱՂ ԱՐԴԻ ՍԵՖԵԱՆ ԻՐԱՆԻ ՄԷՋ***

Սեպուհ Դալիթ Ասլանեան

1603-1605 թթ.¹ օսմանա-պարսկական պատերազմներուն ընթացքին, Սեֆեան տիրակալ Շահ Աբբաս Ա. տեղահանութեան կ'ենթարկէր Ջուղայի մետաքսի հայ վաճառականները ու զանոնք կը վերահաստատէր իր նոր կայսերական մայրաքաղաքին՝ Սպահանի շրջակայքը: Ի յիշատակ իրենց երբեմնի քաղաքին, տեղահանուածները պիտի հիմնէին Նոր Ջուղա վաճառաչազ արուարձանը: Իրենց տեղահանումէն քիչ ետք, այդ վաճառականները նշանակալից սխրանք մը պիտի իրագործէին. վաղ արդի ժամանակաշրջանի ամենամեծ առեւտրական ցանցերէն մէկուն ստեղծումը, որուն կեդրոնները պիտի ձգուէին Լոնտոնէն, Գատիգէն եւ Ամսթերտամէն՝ Արեւմուտքի մէջ, մինչեւ Հնդկաստան, Կանտոն (Չինաստան) եւ Մանիլա (Փիլիպպեան կղզիներ)՝ Արեւելքի մէջ:

Նոր Ջուղայի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը յարաբերաբար նոր կալուած մըն է, եւ միայն հիմայ կը սկսինք հասկնալ այս քաղաքի հայութեան ստեղծած հարուստ պատմութեան բարդութիւնները: Այս կալուածին աշխատութիւններուն մէկ կարեւոր մասը, որուն օրինակն է Լեւոն Խաչիկեանի, Շուշանիկ Խաչիկեանի եւ Էտմոնտ Հերձիկի բերած նպաստը, կեդրոնացած է քաղաքի պատմութեան տնտեսական երեսակներուն վրայ¹: Իմ հրատարակած

աշխատութիւնս Նոր Ջուղայի մասին ջանացած է լուսաբանել տնտեսական եւ ընկերային այն հիմքերը, որոնք համայնքի

Treaties" («Հայաստան եւ հայերը միջազգային դաշնագրերու մէջ»), University of Michigan, March 20, 2009, եւ 4th Berg International Conference, "In-Between: Trade and Legal Pluralism in the Era of the Geniza" («Արանքիւն. առեւտուր եւ իրաւական բազմազանութիւն Geniza-ի դարաշրջանին»), Tel Aviv University Faculty of Law, May 29-31, 2013: Յօդուածին անգլերէն բնագիրը լոյս պիտի տեսնէ Mapping Safavid Iran, edited by Nobuaki Kondo (Tokyo: Tokyo University Press, 2015): Կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտնել այս գիտաժողովներուն կազմակերպիչներուն, յատկապէս՝ Ժիրայր Լիպարիտեանին, այս գրութիւնը պատրաստելու խրախոյսին համար, եւ Աֆշին Մաթիւն-Ասկարիի՝ սոյն գրութեան անխնայ տարբերակին իր կատարած մեկնաբանութիւններուն համար:

1 **Levon Khachikian**, *The Ledger of the Merchant Hovhannes Joughayetsi*, - Journal of the Asiatic Society, 8.3, 1966, pp. 153-186. **Լեւոն Խաչիկեան եւ Յակոբ Փափագեան**, *Յովհաննէս Տէր Դաւթեան Ջուղայեցու Հաշուետումարը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1984. **Շուշանիկ Խաչիկեան**, *Հայ-ոսմանական առեւտրական պայմանագիրը եւ Նոր Ջուղայի ինքնավար մարմինները*, - Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս, 1980, էջ 259-288. **Առլի, Նոր Ջուղայի հայ վաճառականութիւնը եւ նրա առեւտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988. **Edmund Herzig**, *The Armenian Merchants of Julfa: A Study of Premodern Trade*, Ph. D. dissertation, St. Antony's College, Oxford. Idem, *On the Brink of the Modern: the Julfa Armenians and their World*, Արկայացուած Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութեան (AIEA) գիտաժողովին, Փարիզ, Սեպտեմբեր 2009 (ամսփայ լոյսում):**

* Այս յօդուածին անխնայ տարբերակները Արկայացուած են միջազգային գիտաժողովի մը՝ «Armenia and Armenians in International

համաշխարհային առևտրական ցանցի պահպանման օգնած են²: Նոր Զուղայի տնտեսական պատմությունների վրայ դրուած շեշտը մասամբ ցոլացում մըն է Ղուղայեցիներու կողմէ գրուած առևտրական փաստաթուղթերու հսկայական թիւի մը գոյութեան: Այդ փաստաթուղթերը, զարմանալիօրէն, գոյատեւած են աշխարհով մէկ ցրուած բազմատասնեակ արխիւներու մէջ: Ի տարբերութիւն Ղուղայեցիներու՝ իրենց համայնքի այլ անդամներու հետ առևտրական փոխյարաբերութեան մասին վաւերագրական հարստութեան, գերիշխան պետութիւններու եւ ասոնց ներկայացուցչական մարմիններուն հետ դիւանագիտական եւ քաղաքական փոխյարաբերութեան վաւերագրումը համեմատաբար սակաւաթիւ է: Արդիւնքը եղած է այն, որ վաղ արդի շրջանի նորընդայեցիներու եւ արտաքին աշխարհի փոխյարաբերութեան մասին մեր գիտելիքները շատ աւելի նուազ են, քան ներ-Ղուղայական առևտրական կապերու մասին³:

Ներշնչուելով Ռոնըլտ Ֆեռիէրի եւ Էտմընտ Հերձիգի նախընթաց աշխատանքներէ, սոյն յօդուածը կը քննէ շարք մը առևտրական համաձայնագրեր, որոնք գլխաւորաբար, բայց ո՛չ բացառաբար, փէ. դարու երկրորդ կէսին ստորագրուած են Նոր Զուղայի վաճառականներու ու օտար պետութիւններու եւ/կամ վերջիններու արեւելա-հնդկական ընկերութիւններու միջեւ⁴: Յօդուածը կը կեդրոնանայ այս հա-

մաձայնագրերէն ամենէն կարեւորին վրայ՝ «Արեւելա-հնդկական Ընկերութեան համաձայնագիրը հայ ազգին հետ», որ ստորագրուած է Լոնտոն, 22 Յունիս 1688ին: Մինչ այս դաշինքը մեծաւ մասամբ մեկուսի ձեւով ուսումնասիրուած է գիտական գրականութեան մէջ, ուսումնասիրութիւնս կը ջանայ զայն հետազօտել Ղուղայեցիներու եւ այլ օտար մարմիններու միջեւ կնքուած նման համաձայնագրերու աւելի լայն ծիրին մէջ: Ասոնց շարքին են 1667-1673ին ստորագրուած համաձայնագիրը ուսական պետութեան հետ, սակաւածանօթ եւ վիժած փորձերը՝ 1681-1683ին համաձայնագիր ստորագրելու Ֆրանսական *Compagnie des Indes Orientales*ի հետ, 1692ի Գուրլանտի (մերօրեայ Լատուիոյ) դքսութեան եւ 1697ի Շուէտի հետ համաձայնագիր մը, փաստօրէն անծանօթ փորձը՝ 1699ին համաձայնագիր կնքելու սկոտլանդական Արեւելա-հնդկական Ընկերութեան հետ, եւ վերջապէս նոյնքան անյայտ փորձերը 1792ին բանակցութիւններ սկսելու սպանական *Compañía Real de Filipinas*ի հետ: Այս համաձայնագրերուն ուսումնասիրութիւնը ուղղուած է հետազօտելու, թէ անոնք ի՞նչ կրնան ըսել մեզի Նոր Զուղայի պատմութեան երկու կալուածներու մասին, որոնք յարաբերաբար թոյլ կերպով հետազօտուած են, եւ որոնք կրնան ամփոփուիլ հետեւեալ խորագիրներուն տակ. 1) խնդրոյ առարկայ համաձայնագիրները ստորագրելու տնտեսական դրդապատճառները եւ 2) հաւաքական գործունէութեան մեթոտները դաշնագրային բանակցութիւններու ընթացքին: Ինչ կը վերաբերի Ղուղայեցի վաճառականներու հիմնական շարժառիթներուն՝ ընկերութիւններու հետ բանակցելու, ըստ իս այդ բանակցութիւններուն գլխաւոր դրդապատճառը նուազ «պաշտպանութեան ծախս» (protection cost) էր (ըստ Ֆրետե-

2 **Sebough Aslanian**, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan, 1606-1747*, Berkeley, University of California Press, 2011.

3 **St' u Herzig**, *On the Brink of the Modern*:

4 **Herzig**, *On the Brink of the Modern*. **Ronald Ferrier**, *The Agreement of the East India Company with the Armenian Nation, 22nd June 1688*, *Revue des Études Arméniennes*, n.s. 7, 1970, p. 427-443. idem, *The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Eighteenth*

Century, *Economic History Review*, 2nd ser., 26, 1973, p. 38-62.

րիք Գ. Լէյնի եւ, վերջինիս հետեւողութեամբ, Նիլս Սթինսկոփի բառակապակցութեան), այսինքն՝ «այն գինը, զոր վաճառականները պէտք է վճարէին՝ հարկերու, տուրքերու, վճարներու եւ կաշառքներու տեսքով, իրենց ապրանքներուն հոսքը ապահովելու համար»⁵: Ինչպէս պիտի տեսնենք, ասիկա վճարական ազդակ մըն է Նոր Զուղայի տնտեսական պատմութեան մէջ ընդհանրապէս եւ եւրոպական ընկերութիւններու հետ փոխյարաբերութեան մէջ մասնաւորապէս, որ հազիւ թէ արժանացած է անհրաժեշտ ուշադրութեան⁶: Ինչ կը վերաբերի այս բանակցութիւնները վարելու ջուղայեցիներու մեթոտներուն, կը կարծեմ, որ այս համաձայնագիրներու սկզբնաւոր-

ման կամ ստորագրութեան պատասխանատուութիւնը ստանձնած են ազդեցիկ անհատներ կամ հայրագիծ (agnatic) ընտանիքներ, որոնք գործած են որպէս Նոր Զուղայի համայնքի ինքնահռչակ ներկայացուցիչներ (ի հակադրութիւն հաստատութեան կան մարմնի մը, որ կրնար «Հայ ազգ»ը ներկայացնել հաւաքական եւ յարատեւ կերպով): Այս համաձայնագիրներուն քննութիւնը, ուրեմն, կ'օգնէ լոյս սփռելու Նոր Զուղայի (ան)կարողութեան վրայ՝ հաւաքական սակարկութիւն եւ ազգային ներկայացուցչութիւն ստանձնելու, այն տեսակէն, որ սովորաբար կը կապուի ազգային պետութիւններու եւ անոնց կեդրոնացեալ արեւելա-հնդկական կանոնադրական ընկերութիւններու հետ, որոնք կը յարաբերէին ջուղայեցիներու հետ վաղ արդի աշխարհի մէջ⁷:

Այս ուսումնասիրութեան սկիզբը պիտի ներկայացնենք Նոր Զուղայի պատմութեան հաստատութիւններուն հիմքերը (institutional underpinnings), ի մասնաւորի հետազօտելով ընտանիքներու հայրագիծ կառուցուածքը եւ քննելով, թէ ինչպէս վերջինս թէ՛ առեւտրական եւ թէ՛ քաղաքական իմաստով ձեւաւորած է ջուղայեցիներու փոխյարաբերութիւնը արտաքին աշխարհի հետ՝ համաձայնագրերու կամ դաշինքներու կնքումի առումով: Զուղայեցիներու եւ օտար պետութիւններու ու անոնց ընկերութիւններուն քաղաքական փոխյարաբերութեան (ներառեալ՝ 1688ի Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան հետ համաձայնագիրը) ուրուագիծ մը պիտի հետազօտէ նաեւ պահպանութեան ծախսի խնդիրը: Այնուհետեւ, ուսումնասիրութիւնը պիտի եզրափակուի որոշ համեմատական խոհերով, ուր նժարի վրայ պիտի դրուին ջուղայեցիները՝ իրենց գերազանցապէս հայրագիծ ընտանեկան կառուցուածքով, եւ աւելի

5 Dina Rizk Khoury, *Merchants and Trade in early Modern Iraq*, New Perspectives on Turkey, 5-6, 1991, pp. 53-86 (54). մէջբերումին համար, տե՛ս նաեւ Chibli Mallat, *Introduction to Middle Eastern Law*, Oxford, Oxford University Press, 2007, p. 314. Ֆրետտերիք Լէյն առաջին անգամ «պաշտպանութեան ծախս»ի գաղափարը մշակած է 1940ի յօդուածի մը՝ *National Wealth and Protection Cost*, ինչպէս եւ կարգ մը այլ ուսումնասիրութիւններու մէջ, որոնք վերաստուած են Բետելեայի հատորով՝ Frederic C. Lane, *Profits from Power: Readings in Protection Rent and Violence Controlling Enterprises*, Albany, State University of New York Press, 1979: Պաշտպանութեան ծախսի գաղափարը ւաւի ուշ գարգացած եւ ազդեցիկ դարձած է Նիլս Սթինսկոփի իմաստարար աշխատութեան մէջ (Niels Steensgard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Company and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago, University of Chicago Press, 1974) եւ ապա առանձին յօդուածով՝ Idem, *Violence and the Rise of Capitalism: Frederic C. Lane's Theory of Protection and Tribute*, Review, 2, 1981, p. 247-273:

6 Զարմանալիօրէն, ո՛չ Ֆետիեր եւ ո՛չ ալ Հերձիկ պաշտպանութեան ծախսերու մասին որեւէ անդրադարձ ունին, իսկ Ռուտի Մաթիի կարեւոր գիրքը սեփեան առեւտրի մասին (Rudolph P. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999) ընդամենը երկու առիթներով անցողակի նշած է:

7 Այս յօդուածը ներշնչուած է Հերձիկի ւաւի վաղ ուսումնասիրութեան՝ *On the Brink of the Modern*:

մեծ հիւսիս-արեւմտեան եւրոպական բաժնետիրական ընկերութիւնները (*joint-stock corporations*)՝ ի մասնաւորի Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւնը: Զուղայեցիները երբեմն կը գործակցէին վերջինիս հետ, բայց յաճախ ընդգրկմաբար կեցուածք կ'ունենային անոր նկատմամբ՝ 1688ի ճակատագրական համաձայնագրէն առաջ եւ ետք:

Նոր Զուղայի վարչական ինքնավարութիւնը եւ հաւաքական ինքնակերպարան հաստատութեանական միջոցները

Իր հիմնադրութենէն՝ 1605էն անմիջապէս ետք, Նոր Զուղայի հայ համայնքը վարչական եւ իրաւական ինքնավարութիւն կը ստանար Սեֆեաններու տիրապետութեան տակ: Այս ինքնավարութիւնը անձնաւորուած էր քալանթարի (քաղաքապետ) պաշտօնով, որ կը նշանակուէր Սեֆեան շահին կողմէ իբրեւ միջնորդ՝ տիրակալին եւ իր ջուղայեցի հպատակներուն միջեւ⁸: Քալանթարին կողքին, Նոր Զուղան նաեւ քեաթխուդաներ (վարչաշրջանի ղեկավարներ) ունէր, որոնց ընդհանուր թիւը քսան էր եւ որոնք արուարձանի ամենահարուստ վաճառական ընտանիքներէն կ'ընտրուէին՝ վարչաշրջանի ամենահարուստ ընտանիքին անունը կրող տասնակ (վարչաշրջան) մը վարելու համար⁹:

Քալանթարը եւ քեաթխուդաները արուարձանի գործերը կը վարէին երկու վարչական հաստատութիւններու միջոցով: Առաջինը առեւտրական դատարան մըն էր, զոր քալանթարն ու քեաթխուդաները կը կազմէին, եւ որ ծանօթ է «վաճառականաց ժողով» անունով: Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի ղեկանին ուսումնասիրութիւնս բացայայտած է վարչական երկրորդ հաստատութեան մը գոյութիւնը, զոր անուանած եմ Նոր Զուղայի «քաղաքապետական խորհուրդ»ը: Քաղաքապետական խորհուրդը, որուն մաս կը կազմէին քալանթարը, քեաթխուդաները եւ արուարձանի եկեղեցական նուիրապետութիւնը, խնդրագրեր կը ստանար Նոր Զուղայի բնակիչներէն, կալուածներու վաճառքին կը վերահսկէր, հաւանաբար պարսկական պետութեան հարկերը կը հաւաքէր եւ նոր ջուղայեցիներու իրաւական լիազօրագրերը կը վաւերացնէր:

Գիտնականներու միջեւ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ, որ Նոր Զուղան վարչական ինքնավարութեան էական աստիճանով մը օժտուած էր, որ կը գերազանցէր սովորաբար քրիստոնեաներու կամ հրեաներու ընծայուած ինքնավարութիւնը՝ մասնատական տիրապետութեան տակ գտնուող քաղաքական միավորներու մէջ: Սակայն, առնուազն մտածման երկու լայն հոսանքներ գոյութիւն ունին քաղաքին վայելած ինքնավարութեան ծաւալին մասին: Որոշ գիտնականներ, ինչպէս Ինա Բաղդեանց-Մաք-Քէյպ, առաջադրած են, որ Նոր Զուղան ո՛չ միայն ինքնավար արուարձան մըն էր, այլեւ լիբրալ «հանրա-

8 Այս պաշտօնին մասին իմաստաւորութիւններն են A. K. S. Lambton, *The office of kalantar under the Safavids and Afshars*, in *Mélanges d'orientalisme offerts à Henri Massé*, Tehran, 1963, p. 206-207. Idem, *Cities i-iii. Administration and Social Organization*, *Encyclopaedia Iranica*, 5: 611-135, եւ Idem, *Kalantar*, - *Encyclopedia of Islam* (Supplement). տե՛ս նաեւ Vazken Ghougassian, *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century*, Atlanta: Scholars Press, 1998.

9 Մանրամասն քննարկումի մը համար, տե՛ս Aslanian *From the Indian Ocean*, pp. 40-41: Ծանօթեալն է նշել, որ օսմանեան Պասրա քաղաքը,

որ նոյնպէս վաճառաւառ կեդրոն մըն էր, անանտիմակ քաղաքային կառոյց մը ունէր: Ըստ Խուրիի, «Պասրայի թաղամասերը մեծաւ մասամբ կոչուած էին իրենց քեաթխուդաներուն անունով, ինչ որ թերեւս կը յուշէ քաղաքին բացութիւնը եւ իր բնակիչներուն ընկերային յարաբերութիւններուն հոսուն բնոյթը» (Khoury, *Merchants and Trade*, p. 55):

պետութիւն» մը իր սեփական կառավարութեամբ: Այս տեսակէտը, որ կը բխի ժամանակաշրջանի կարգ մը եւրոպական ուղեգրութիւններու մակերեսային եւ պարզամիտ ընթերցումէն, հակած է չափազանցելու Նոր Զուլայի հաստատութիւններուն իրական լիազօրութիւնները եւ կը թողու այն տպաւորութիւնը, որ անոնք օժտուած էին իսկական գերիշխանութեան իրաւասութիւններով¹⁰: Ուրիշներ, ինչպէս Շոլզանիկ Խաչիկեան, էտմընտ Հերձիկ, Վազգէն Ղուկասեան եւ նուաստ, կը հաստատեն, որ Նոր Զուլայն Սեֆեան կայսերական մայրաքաղաքին առեւտրական արուարձան կամ կեթթօ մըն էր՝ լայն վարչական ինքնավարութեամբ օժտուած: Վերջինս, այսուհանդերձ, սահմանափակուած էր բնակիչներու բարօրութեամբ եւ, որոշ պարագաներու, այն ջուղայեցիներուն ապահովութեամբ, որոնք արտասահման վաճառականութեամբ կը զբաղէին եւ հոն կ'ապրէին:

Մեր ծանօթութիւնները չնչին են այս հաստատութիւններուն այն դերակատարութեան մասին, զոր անոնք ունեցած են օտար մարմիններու հետ յարաբերութեան ընթացքին: Իմ աշխատանքս որոշ լոյս սփռած է այն մասին, թէ ինչպէս Նոր Զուլայի քաղաքապետական խորհուրդը պարագայբար պատրաստած է իրաւական փաստաթուղթեր, որոնք կոչուած էին գործածուելու եւրոպական իրաւական հաս-

տատութիւններու կողմէ, ինչպէս դատարանները¹¹: Այդպիսի պարագայ մըն է Ֆրանսական *Compagnie des Indes Orientales*ի առաջին շրջանային տնօրէն, ջուղայեցի վաճառական Մարտիրոս դի Մարգարայ Աւաշինցը (Աւազչինենց), որ 1670ական թուականներուն ընդգրկուած էր շոնդալից դատի մը մէջ եւ որուն դժբախտութիւններուն անդրադարձող գիրք մը կը պատրաստեմ ներկայիս¹²: Այդ պարագային, քաղաքապետական խորհուրդը նոտարի վաւերացումին ենթակուած փաստաթուղթ մը զրկած է՝ Ֆրանսերէն թարգմանութեամբ, որ Մարտիրոսի պնդումը՝ ազնուական ծագում ունենալու մասին, վկայած ու հաստատած է Ֆրանսական դատարաններուն առջև: Նոտարացած նման փաստաթուղթեր նոյնպէս զրկուած են Վենետիկ ժէ. դարու վերջաւորութեան եւ ժԸ. դարու սկիզբին եւ կը թուին իրաւական կշիռ ունեցած ըլլալ վենետիկեան *cinqve savini*ներու դատարանին

11 Aslanian, *From the Indian Ocean*, chapter seven.

12 Մարտիրոս դի Մարգարայի մասին, տե՛ս անտիպ ուսումնասիրութիւն՝ *A Life Lived Across Continents: A Global Microhistory of Martin Marcara Avachintz, an Armenian Director of the Compagnie des Indes Orientales, 1666-1688. Gabriel Rantoandro, Un marchand arménien au service de la Compagnie française des Indes: Marcara Avachintz,- Archipel, 17, 1979, pp. 99-114. Sanjay Subrahmanyam, Three Ways to be Alien: Travails and Encounters in the Early Modern World, Waltham, Mass., Brandeis University Press, 2011, pp. 20-22, և Baghdiantz McCabe, The Shah's Silk for Europe's Silver, pp. 295-325: Դատաւարութեան արձանագրութիւններում ֆամար, տե՛ս Bibliothèque nationale de France (BnF), MSfr. 15529: Փաստաթուղթը խորագրուած է *Factum contenant l'histoire tragique pour le Sieur Martin Marcara Avachintz de la ville d'Hispanhan, capital de Perse, conseiller au conseil souverain de l'isle daufine, & directeur des comptoirs de la Compagnie Française des Indes Orientales dans les Indes et dans la Perse, demandeur en requeste présentée au conseil de sa majesté du 6 Mar 1676 Et Michel Marcara, son fills: St'us ևստև ամփոփումը՝ BnF, MSfr 8972:**

10 Ina Baghdiantz McCabe, *The Shah's Silk for Europe's Silver: The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India, 1530-1750*, Atlanta, Scholars Press, 1999, pp. 79-115: Հեղինակը ճիսնած է իր տեսակէտները ֆրանսերէն մէկ աղբիւրի դրասպաշտ ընթերցումին վրայ. Կասպրիէլ տը Շինոնի (*Gabriel de Chinon, Relations nouvelles du Levant ou traités de la religion, du gouvernement et des coutumes des Perses, des Arméniens et des Gaures. Avec une description particulière de l'établissement et des progrès que y font les missionnaires et diverses disputes qu'ils ont eu avec les Orientaux...*, Lyon, 1671):

մօտ¹³: Այս դէպքերը կը թելադրեն, որ նեղ կացութեան մատնուելու պարագային, արտասահման բնակող ջուղայեցիները քաղաքի կիսապաշտօնական հաստատութեան մը օրինական ներկայացուցչութեան կրնային վստահիլ եւ իսկապէս կը վստահէին: Նաեւ կը թելադրեն, որ այդ ներկայացուցչութիւնը իրապէս լրջութեամբ կ'ընդունուէր, այնպիսի ձեւերով, որոնք մօտաւորապէս նման էին Եւրոպայի այլ գերիշխան պետութիւններու իրաւական փաստաթուղթերու ընկալումին: Սակայն, այս օրինակները կը վերաբերին այն դերին, զոր Նոր Զուղայի քաղաքապետական խորհուրդը կրնար խաղալ՝ անհատ ջուղայեցիներ ներկայացնելու օտար իրաւասութեան մէջ, բայց չեն ընդգրկեր ջուղայեցիներու հաւաքական ներկայացուցչութիւնը: Նման հաւաքական ներկայացուցչութեան մեր ունեցած ամենամօտ օրինակը Նոր Զուղայի 1667-1673ի համաձայնագիրն է ռուսական պետութեան հետ (տե՛ս վարը), ուր Վաճառականաց Ժողովը՝ քաղաքի միւս օրինական մարմինը, երեւան կու գայ իբրեւ օտար պետութեան հետ միջազգային համաձայնագրի կողմերէն մէկը, իսկ այդ հանգամանքով Նոր Զուղայի բոլոր վաճառականներուն անունով համաձայնագիր կը ստորագրէ: Ասիկա բացառիկ պարագայ մը կը թուի եղած ըլլալ: Ընդհանուր առմամբ, ո՛չ այս մարմինը եւ ո՛չ ալ իր քաղաքապետական գործընկերը կը թուին սկսած կամ աւարտած ըլլալ որեւէ միջազգային պարտաւորեցնող համաձայ-

նագիր օտար պետութիւններու հետ, որուն պատճառներուն պիտի անդրադառնամ աւելի անդին: Աւելի ճիշդ, ինչպէս պիտի տեսնենք հիմայ, օտար պետութիւններու եւ իրենց ընկերութիւններուն հետ յարաբերութեամբ զբաղած կողմերը մեծաւ մասամբ անհատներ կամ ընտանիքներ էին, որոնք կը գործէին, հայոց պատմութենէն մեզի լաւ ծանօթ եղանակով, որպէս ամբողջ համայնքին ինքնահոգակ ներկայացուցիչներ: Հաւաքական ներկայացուցչութիւնը Նոր Զուղայ հիմնաւորուած որեւէ հաստատութեան կողմէ քաղաքը յատկանշող ուժեղ կէտերէն մէկը չէր, հաւանաբար ինքնավարութեան սահմանափակ բնոյթին պատճառով՝ մէկ կողմէ, որ ցոլացած է հաստատութիւններու իշխանութեան ծաւալին մէջ, եւ թերեւս, ինչ որ աւելի կարեւոր է, Նոր Զուղայի ընկերական կառուցուածքին (social structure) պատճառով, որ ընտանիքը գերակայ կը նկատէր որպէս տնտեսական ու ընկերային կեանքի հիմնական կազմակերպական միաւոր՝ միւս կողմէ:

Նոր Զուղայի առեւտուրի եւ ընկերութեան հիմնական կազմակերպական միաւորը նահապետական ընտանիքն էր՝ տոհմը: Ինչպէս Սասանեան եւ պարթեւական իրանի մեծ հետազօտող, հանգուցեալ Անահիտ Փերիխանեանը դիտել տուած է, ընտանեկան անդամներու այս «հայրագիծ» ընկերակցութիւնը, որ թափանցած է հայոց ընկերութեան եւ պատմութեան գրեթէ բոլոր երեսակներուն, խոր արմատներ ունի իրանեան պատմութեան մէջ: Ապագայ հետազօտութեան հարց է, թէ արդեօք ջուղայեցիները հայկական աւանդութենէ՞ն ժառանգած են իրենց համայնքին հայրագիծ ընկերային կառուցուածքը, թէ՞ իբրեւ կողմնակի արտադրանք իրենց փոխարաբերութեան՝ Եւրասիոյ իրենց շրջանի հայրագիծ ընկերութիւններու հետ: Յստակ է, սակայն, որ հայրագիծ ընկերային յարաբերութիւնները Նոր Զուղայ-

13 Բաղդեանց-Մաք-Քէյպ (*The Shah's Silk for Europe's Silver*, p. 320) թիւրիմացաբար կը պնդէ, որ Դի Մարգարայի ազնուականութեան վկայականը տրուած է «Հայ Եկեղեցւոյ կողմէ՝ Նոր Զուղայի մէջ», միւս կողմէ քալանթարիս եւ քեաղխուղաներուն կնիքները ցոյց կու տան, որ փաստաթուղթը տրուած է քաղաքապետական խորհուրդին կողմէ: Վեցնտիկ ուղարկուած անաւորիանկ անտարացուած փաստաթուղթերու քանակ, տե՛ս Aslanian, *From the Indian Ocean*, p. 294, footnote 114:

յի կեանքի գրեթէ բոլոր կողմերը ընդգրկած էին, ներառեալ՝ քալանթարի եւ քեաղխոսողաներու ընտրութիւնը ըստ ընտանեկան պատկանելիութեան¹⁴: Հայրագիծ ընտանիքը նաեւ ջուղայական տնտեսական պատմութեան հիմնաքարն էր. ան ձեւաւորած է այն կերպերը, որոնցմով ջուղայեցիները գործարարական որոշումներ տուած են, ընտանեկան սեփականութիւններէ դրամազուլուհի հաւաքած են (ի հակադրութիւն բաժնետիրութեան՝ օրինակ) եւ նաեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, կնքած են պարտաւորեցնող համաձայնագրեր՝ օտար պետութիւններու կամ իրենց ընկերութիւններուն հետ, կամ լուծած են զանոնք: Ինչպէս ժամանակաշրջանի ասիական այլ վաճառականական համայնքներ, ջուղայեցիները իրենց առեւտրական ձեռնարկումները կազմակերպած են տնտեսական այն հաստատութեան շուրջ, որ ծանօթ է «ընտանեկան ընկերութիւն» (*family firm*) անունով¹⁵: Հակառակ խորհրդահայ

կարգ մը գիտնականներու եւ Բաղդեանց-ՄաքՔէյպի պնդումներուն, արժանահաւատ փաստի նշոյլ մը անգամ չկայ, որ ցոյց տայ, թէ ջուղայական տնտեսական կազմակերպութիւնը որեւէ այլ կառուցուածք ունէր, քան հայրագիծ ընտանեկան ընկերութեան կառուցը: Ինչպէս աւելի ամբողջական կերպով պիտի հետազօտենք յետոյ, ապացոյց չկայ այն պնդումներուն համար, որ ջուղայեցիները եզակի, միաւորեալ ու կեդրոնացեալ «Նոր Ջուղայի առեւտրական ընկերութիւն» մը ունէին, յար եւ նման ժամանակաշրջանի եւրոպական արեւելա-հնդկական ընկերութիւններուն¹⁶:

Ջուղայեցիներու փոխյարաբերութեան եղանակը օտար պետութիւններու ու արեւելա-հնդկական իրենց կանոնադրական (*chartered*) ընկերութիւններուն հետ ցոյց կու տայ հայրագիծ ընտանիքին կրեւորութիւնը Նոր Ջուղայի քաղաքական ու տնտեսական կեանքին մէջ: Այս ընկերային կառուցը նաեւ կրնայ նկատուիլ առանցքային ազդակ մը որ կը նպաստէ այդ փոխյարաբերութեան կեդրոնական յարակարծիքին, այսինքն՝ «ազգ»ի ձեւով հաւաքական ընկերութեան մը ժամանակաւոր պատկերի տպաւորութեան, որպէս նախաբան՝ կարելոր առեւտրական համաձայնագրերու ստորագրութեան, որուն յաջորդած է անկարողութիւնը՝ հաւաքական գործունէութիւն ստեղծելու, այն տեսակէն, որ սովորաբար կը յատկանշէր վաղ արդի շրջանի այլ ազգային կամ պետա-

14 Հայերն ու իրանցիները կիսած են «հայրագիծ» ընտանիքի վրայ հիմնուած ընկերային կառուցուածքը: Պարթեական ու սասանեան ժամանակաշրջաններուն հայ ու իրանական ընկերութիւններուն «հայրագիծ» հիմքին մասին, տե՛ս Անահիտ Փերիխանեանի գլուխը՝ **Anahit Perikhanian, Iranian Society and Law**, in *The Cambridge History of Iran, volume 3: The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983: Ինչպէս Փերիխանեանն աւելցնէ, «իր ամենապարզ ձեւով, հայրագիծ խումբը կ'ընդգրկէր քանի մը տասնեակ մահապետական ընտանիքներ, որոնք բոլորն ալ ծագած էին միեւնոյն հասարակաց մայրհայրէն՝ հայրական կողմէն, այս ընտանիքներուն ապրող գլխաւորներէն երեք կամ ւեւի սերունդներ առաջ» (Էջ 642):

15 Ընտանեկան ընկերութեան եւ անոր դերին մասին Նոր Ջուղայի տնտեսութեան եւ ընկերութեան մէջ, տե՛ս **Edmund Herzig, The Family Firm in the Commercial Organization of the Julfa Armenians**, in *Études safavides*, ed. L. Calmard, Paris and Tehran, Institut Français de Recherche en Iran, 1993, pp. 287-304. **Շ. Խաչիկեան, Նոր Ջուղայի վաճառականութիւնը**, եւ **Sebouh Aslanian, Circulating Credit and Merchants in the Indian**

Ocean: The Role and Influence of the Commenda Contract in Julfa Trade, *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, 50, 2007, pp. 124-171: Ինչպէս Հերձիկ կը գրէ, ընտանիքը «գլխաւոր միջոցն էր դրամագլուխի տեղաշարժին համար եւ վաճառականներու միջեւ ընկերակցութեան տիրական եղանակը» (*The Armenian Merchants of New Julfa*, p. 157):

16 Այս միւր զարգացուցած եւ վերոյիշեալ *The Circulation of Men and Credit* յօդուածին մէջ:

կան դերակատարներ: Ընտանիքի տիրական դերը Նոր Զուղայի ընկերային կառուցումներին մէջ պատճառ դարձած է, որ իւրաքանչիւր ընտանիքի մասնաւոր շահերը մեծաւ մասամբ գերադասուին «ազգային» հաւաքականութեան շահերէն, որուն անունով բազմաթիւ համաձայնագրեր ստորագրուած են: 1688ի նշանաւոր համաձայնագիրը այս յարակարծիքին ցայտուն օրինակ է:

1688ի համաձայնագիրը Արեւելահնդկական Ընկերութեան հետ

1688ի համաձայնագիրը ստորագրուած էր Ղուղայեցի առեւտրականներու եւ Անգլիական Արեւելահնդկական Ընկերութեան մնայուն մրցակցութեան խորպատկերին վրայ: Վերջինս հաստատուած էր 1600ին՝ անգլիական պետութեան արքայական կանոնադրութեամբ, եւ առեւտրական մենաշնորհ ունէր արեւելահնդկական տարածքներու մէջ: Արդէն իսկ 1615ին, երբ Ընկերութիւնը կը հետազօտէր առեւտրական հնարաւորութիւններ Սեֆեան Իրանի մէջ, իր ներկայացուցիչներուն եւ Սպահանի հայ վաճառականներու միջեւ լարուածութիւն կար: 1619ին, երբ հանրային աճուրդ կ'ունենար իրանական մետաքսի արտածման իրաւունքի համար, հայերը, ցուցաբերելով գործարարական հազուադէպ միասնութիւն, հաւաքաբար գործած են՝ չբացայայտուած պարագաներու մէջ, անգլիացիներէն աւելի բարձր առաջարկ ներկայացնելով: Այսպէսով, անոնք յաջողած են տիրական դիրք գրաւել իրանական մետաքսի դէպի Եւրոպա արտածման մէջ¹⁷: Այնուհետեւ, ժէ. դարու

ընթացքին, Ընկերութիւնը կարելի բոլոր միջոցները փորձած է հայոց հետ մրցակցելու հիւսիսային ցամաքային ուղիներուն մէջ, ջանալով Հայկական բերուած կերպասը աւելի աժան ծախել: Ինչպէս Ռուտի Մաթի կը բացատրէ,

«Սակայն, եւրոպացիներուն թանկ ենթակառուցուածքը (*costly infrastructure*), երկրի ներքին շրջաններու անոնց պակասաւոր ծանօթութիւնը եւ մեծաքանակ առեւտուրէ անոնց կախուածութիւնը անկարելի կը դարձնէր, որ կարենային դուրս մղել հնարամիտ հայ առեւտրականները իրենց ուժի դիրքէն: Զախողելով ուղղակի մրցակցութեան մէջ, 1680-1690ական թուականներուն անգլիացիները փորձած են օգուտ քաղել թրքական առեւտրական ուղիին անկայունութենէն եւ հայկական առեւտրական ծաւալումէն դէպի Եւրոպա՝ Ղուղայեցիներու հետ գործարարական համաձայնութեան առաջարկներով»¹⁸:

Չկարողանալով յաջողութեան հասնիլ հայերու հետ մրցապայքարին մէջ, անգլիացիները դիմած են «եթէ չես կրնար յաղթել անոնց, միացիր անոնց» քաղաքականութեան¹⁹: Այս նպատակով, Ընկերութեան վարչութեան խորհուրդը (*Court of Directors*) 1688ին հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէր հայոց հետ, ինչ որ կ'առաջնորդէր կարեւոր համաձայնութեան մը կնքումին: Երեք գլխաւոր դերակատարներ ներգրաւուած էին բանակցութիւններուն մէջ. Սըր ձոսայա Չայլտ՝ ընկերութեան փոխ-կառավարիչը եւ անոր բանալի որոշումներուն հետին գլխաւոր միտքը, Սըր Ժան Շարտէն՝ Ֆրանսացի հոլկենո գոհա-

17 **Pietro Della Valle**, *Viaggi di Pietro della Valle, il pellegrino, descritti da lui medesimo in lettere familiari all'erudito suo amico Mario Schipano, divisi in tre parti cioe: la Turchia, la Persia, e l'India, colla vita e ritratto dell'autore*. 2 vols., Brighton, 1843, vol. 2, p. 59, եւ **Matthee**, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, pp. 101-102.

18 **Rudolph P. Matthee**, *Merchants in Safavid Iran: Participants and Perceptions*, - *Journal of Early Modern History* 4, 2000, pp. 240-241.

19 **Dirk Van der Cruysse**, *Chardin le Persan*, Paris, Fayard, 1998, p. 361.

րավաճառ մը եւ լուսաւորեալ ճամբորդ մը, որ կ'աշխատէր ընկերութեան համար եւ երկու կողմերէն որպէս միջնորդ ընդունուած էր, եւ, վերջապէս, Շարտէնի բարեկամն ու ընկերակիցը անգլիական մայրաքաղաքին մէջ՝ հայ նշանաւոր առեւտրական Խոջա Փանոս Ղալանդարեանը (*Panos Calendar*), որ Նոր Զուղայի ամենէն ազդեցիկ ընտանիքներէն մէկուն կը պատկանէր: Ան Լոնտոն կ'ապրէր այդ ժամանակ, բայց կապերու ընդարձակ ցանց մը ունէր Վենետիկի, Մարսէյլի, Լիվոռնոյի, Սպահանի, Սուրաթի եւ Մատրասի մէջ, որպէս հայ «ազգ»ի ներկայացուցիչ: Ընկերութեան համար, համաձայնագրին գլխաւոր նպատակն էր հայերը խրախուսել «դէպի Եւրոպա եւ Եւրոպայէն կատարուող իրենց առեւտուրին հին ուղղութիւնը փոխելու»²⁰, այսինքն, որ անոնք պարսկական հում մետաքսը, Քերմանի բուրդը եւ Հարաւային Ասիայէն շարք մը այլ ապրանքներ (օրինակ՝ աղամանդներ, մուշկ եւ այլն, որոնց վրայ ընկերութեան մենաշնորհը չէր տարածուեր) դէպի Եւրոպա փոխադրէին Անգլիական Ընկերութեան նաւերով, որոնք Բարեյուսոյ Հրուանդանէն կը դառնային, փոխանակ ցամաքային կարաւաններու ուղիին՝ օսմանեան տարածքներու ընդմէջէն: Այս համաձայնագիրը ստորագրելու գլխաւոր դրդապատճառը՝ հայկական տեսանկիւնէն, պաշտպանութեան ծախսի աւելի աժան տարատեսակի ձեռքբերումն էր, իմա՝ «մասնաւոր վաճառականներէ վճարուած՝ տուրքերու, մաքսերու, կաշառքներու եւ այլնի ձեւին տակ, պետական հաստատութիւններէ եւ անոնց ներկայացուցիչներէն իրաւական եւ զինուորական պաշտպանութիւն ստանալու

20 Տե՛ս Ferrier, *The Agreement of the East India Company*, p. 438: Համաձայնագրի սկզբնագրից փաստ, տե՛ս BL IOR H 634, folios 581-599.

համար»²¹: Քանի որ պաշտպանութեան ծախսը կեդրոնական դեր մը ունէր Նոր Զուղայի առեւտուրին մէջ եւ, ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ, ներկայ, սակայն ոչ միշտ բացայայտուած դրդապատճառ մըն էր Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւններուն, ինչպէս եւ ռուսական պետութեան հետ անոնց բոլոր համաձայնութիւններուն մէջ, կարեւոր է համառօտ կերպով ուրուագծել պաշտպանութեան ծախսի գրականութեան գլխաւոր կէտերը՝ Նոր Զուղայի առեւտրական համաձայնագրերու մեր քննարկումը շարունակելէ առաջ:

1940ական թուականներուն գրուած ռահվիրայական յօդուածներու շարքի մը մէջ, Լէյն այն հեռատես եւ պայծառամիտ գաղափարը յայտնած է, թէ «որեւէ տնտեսական ձեռնարկի էական ծախսը անոր պաշտպանութեան ծախսն է, պաշտպանութիւն՝ բռնի ուժով անոր գործունէութեան ընդհատումին դէմ»²²: Արձագանգելով Լէյնի աշխատանքին, Ֆրիլիփ Քլըրթին նոյնպէս նշած է «Անդր-մշակութային առեւտուրը համաշխարհային պատմութեան մէջ» աշխատութեան մէջ, թէ «որեւէ ձեւի պաշտպանութեան վճարում — թելադրուած կամ իսկական ճնշումի որեւէ ձեւ — գործարարութեան սովորական ծախս մըն էր»²³: Լէյնի, ինչպէս եւ Քլըրթին եւ Սթինսկորի համար, ինչպէս պիտի տեսնենք, կարաւանային ուղիներու մաքսատուրքերը ապրանքի մը ներդրումի ծախսին շատ մեծ բաժինը կը կազմէին, ըսենք՝ Սպահանէն մինչեւ Իզմիր, Թաւրիզէն կամ Սպահանէն դէպի Հալէպ ճամբով (երկուքն

21 Francesca Trivellato, *From Livorno to Goa and Back: Merchant Networks and the Coral-Diamond Trade in the Early-Eighteenth Century*, *Portuguese Studies*, 16, 2000, p. 193-217 (201).

22 Frederic C. Lane, *National Wealth and Protection Costs*, p. 12.

23 Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p. 41.

ալ իրանեանէն դէպի օսմանեան հողատարածք անցնելով), առաւել այն գումարին, որ վաճառականները պէտք է վճարէին իրենց ապրանքին անապատէն ապահով անցքին համար, որ կ'ենթադրէր պահակագունդ մը վարձել կամ տեղացի ցեղապետ մը կաշառել: Այսպիսով, տրամաբանական է ենթադրել, որ եթէ հեռակայ վաճառքի ապրանքի մը պաշտպանութեան ծախսը բարձր էր, այդ ապրանքին վաճառքի շահոյթը ցած պիտի ըլլար:

Հեռակայ առեւտուրի կալուածին մէջ, թերեւս Սթինսկոր կատարած է ամենէն նորարարական նպաստը պաշտպանութեան ծախսի գրականութեան իր հիմնարար՝ «ժէ. դարու ասիական առեւտրական յեղափոխութիւնը. արեւելա-հնդկական ընկերութիւնները եւ կարաւանային առեւտուրի անկումը» աշխատութեան մէջ (1974): Այստեղ դանիացի մեծ պատմաբանը, վերլուծելով եւրոպացիներու կողմէ հաստատուած արեւելա-հնդկական ընկերութիւններուն ներգործութիւնը Հնդկացի ովկիանոսի առեւտուրին մէջ՝ վաղ ժէ. դարէն սկսեալ, եզրակացուցած է, որ.

«Հեռակայ առեւտուրի որեւէ վերլուծում, որ կ'անտեսէ պաշտպանութեան հարցը եւ անոր գինը՝ շուկայական սովորական ազդակներու ի նպաստ, անկատար պիտի ըլլայ: Պաշտպանութիւնը առեւտուրի պահպանման անհրաժեշտ ծառայութիւն մըն էր. անվճար ծառայութիւն մը չէր, քանի որ պաշտպանութիւնը՝ ուղտի մը նման, իր գինը ունէր»²⁴:

Սթինսկոր նաեւ դիտել տուած է, որ գոլտ փոխադրութեան ծախսերը անպայման աւելի աժան չէին ծովու ճամբով, ի բաղդատութիւն ցամաքային ճամբուն: Ան նկատած է, որ բազմաթիւ պարագաներու, ապրանքներու նաւային փոխադրութիւնը

կրնար աւելի սուղ ըլլալ, քան անոնց առաքումը ուղտերու կարաւաններով՝ անապատի ճամբով, յատկապէս երբ մոնսուններու (monsoon) եղանակներու միջոցները հաշուի կ'առնուին: Սակայն ծովային ճանապարհը աւելի աժան էր, քան ցամաքային ճանապարհը, որովհետեւ պաշտպանութեան ծախսերը գրեթէ միշտ աւելի աժան էին ծովու, քան ցամաքի ճամբով: Ցամաքային ճանապարհներուն վրայ, ըստ Սթինսկորի, «պաշտպանութեան ծախսերը սովորաբար կը գերազանցէին փոխադրութեան ծախսերը»: Արձանագրուած ճամբորդութիւններու «իւրաքանչիւր պարագային», որ քննուած է դանիացի պատմաբանին կողմէ, «մաքսատուրքի [...] հետ կապուած ծախսերը անտարակոյս կը գերազանցէին բուն փոխադրութեան ծախսերը»²⁵:

Ընդհանուր այս պատկերին դէմ յանդիման, բացայայտ կը դառնար Սթինսկորի համար, որ այն փաստը, որ եւրոպական կանոնադրական ընկերութիւնները «կ'արտադրէին իրենց պէտք ունեցած պաշտպանութիւնը», գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր անոնց յաղթանակին՝ վաղ արդիական Ասիոյ առեւտուրին մէջ, «ասիական առեւտրական յեղափոխութեան» մը սկիզբը դնելով: Այլ խօսքով, Սթինսկորի հռչակաւոր արտայայտութիւնը փոխ առնելով, անոնք «պաշտպանութեան ծախսերը ներքնապէս կը ստանձնէին» (internalized protection costs), մինչ ցամաքային առեւտուր կատարողները, ինչպէս հայերը, պէտք է սովորաբար ուրիշներու (մաքսային պահակներու կամ անապատային աւազակներու) վճարէին այդ ծախսը՝ պաշտպանութիւն գնելու եւ ապրանքներու հեղասահ առաքումը ապահովելու համար: Այսպիսով, փոխանակ մաքսատուրքեր, կաշառքներ կամ պահակներու աշխատավարձեր վճարելու, եւրոպական ընկերութիւնները «կրնային իրենց պաշտպանու-

24 Steensgaard, *The Asian Trade Revolution*, p. 111.

25 Ibid., p. 40.

թիւնը ձեռք բերել ինքնարժէքի գնով» (cost value): Անոնք կրնային պաշտպանութեան ծախսերը նուազեցնել՝ իրենց նաւերու թնդանօթներով օժտումով, գինեալ նաւաշարերու ճամբորդութեամբ կամ Բարեյուսոյ Հրուանդանի ճանապարհի օգտագործումով դէպի Հնդկաց ովկիանոսը՝ բազմաթիւ տուրքեր չվճարելու համար (ծախսալից անպատեհութիւն մը, որմէ ցամաքային կարաւանները չէին կրնար խուսափի): Որեւէ պարագայի, ծովային ճանապարհով ապրանքներու փոխադրումին ընդհանուր ծախսը բաւական աւելի ցած էր, քան ցամաքային ճանապարհի պարագային, ու հետեւաբար, շահոյթի բաժինը աւելի բարձր կրնար ըլլալ:

Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան 1688ի համաձայնագիրը «հայ ազգ»ին հետ աւելի ցած պաշտպանութեան ծախս կ'առաջարկէր (չուրջ 2 առ հարիւրէն մինչեւ 10 առ հարիւր՝ ապրանքներու մեծ մասին համար, ներառեալ՝ ադամանդ, մարջան (coral), որդան կարմիր, սուրճ եւ «Պարսկաստանի բոլոր հում մետաքսներուն համար £21 բարձուած մէկ թոնին, բայց ոչ մէկ ծախս արտօնութեան, մաքսի կամ այլ տեսակի»)՝²⁶: Զարմանալի չէ, որ ասիկա որոշ ջուղայեցիներ հրապուրէր իբրեւ աւելի շահաբեր ընտրութիւն մը, քան ցամաքային փոխադրութիւնը, հիւսիսային՝ ռուսական ճանապարհով, կամ արեւմտեան՝ օսմանեան ճանապարհով: Աժան պաշտպանութեան ծախսերէ աւելի, Նոր Զուղայի կողմը կը շահէր առեւտրական առանձնաշնորհումներ Հնդկաստանի եւ Հնդկաց ովկիանոսի մէջ, ու, այսպիսով, առեւտրական իր ցանցը կը կարողանար ծաւալել ովկիանոսէն անդին՝ Հարաւային Ասիոյ ամենէն ուժեղ առեւտրական կեդրոններուն մէջ: Այս իմաստով, հայոց տրուած առանձնաշնորհումներէն մէկն էր՝ «այսու-

հետեւ, ամէն ատեն ազատ ըլլալ Հնդկաստան երթալու եւ ետ դառնալու Ընկերութեան որեւէ մէկ նաւով՝ ուրիշ ազատ մարդու նոյնքան նպաստաւոր պայմաններով», ինչպէս եւ ցած մաքսատուրքեր²⁷: Համաձայնութեան ամենէն կարեւոր դրոյթը, ինչ կը վերաբերի Նոր Զուղայի հետագայ ծաւալումին դէպի Հնդկաստան եւ Հնդկաց ովկիանոսը, հետեւեալն էր.

«Անոնք ազատ պիտի ըլլան Ընկերութեան որեւէ քաղաք, կայազօր կամ աւան ապրելու՝ Հնդկաստանի մէջ, եւ հող կամ տուներ գնելու, ծախելու եւ ձեռք բերելու, եւ ընդունակ պիտի ըլլան քաղաքացիական պաշտօններու եւ նշանակումներու, որպէս թէ անգլիացի ծնած ըլլային, եւ միշտ պիտի ունենան իրենց կրօնքին ազատ ու անարգել գործադրութեան ազատութիւնը»²⁸:

Համաձայնագրին մէկ յաւելուածին մէջ, Ընկերութիւնը նաեւ կը համաձայնէր, որ.

«երբ հայ ազգէն (ընդգծումը մերն է – Ս. Ա.) քառասուն կամ աւելի հոգի Արեւելեան Հնդկաստանի մէջ Ընկերութեան պատկանող որեւէ կայազօրի, քաղաքի կամ աւանի բնակիչ դառնան, յիշեալ հայերը ոչ միայն իրենց կրօնքին ազատ գործածութիւնն ու կիրարկումը պիտի ունենան եւ պիտի վայելեն, այլեւ անոնց հողամաս մը պիտի յատկացուի՝ հոն եկեղեցի մը կանգնեցնելու համար, Աստուծոյ պաշտամունքի եւ ծառայութեան՝ իրենց սեփական ձեռով, եւ մեր սեփական ծախսով շինել պիտի տանք յարմար եկեղեցի մը՝ քարով կամ այլ ամուր նիւթերով, անոնց նախասիրութեամբ... եւ յիշեալ կառավարիչն ու Ընկերութիւնը նաեւ պիտի յատկացնէ տարեկան յիսուն փառնա՝ եօթը տարուան ընթացքին, անոնց ընտրած կրօնաւորին ապրուստը պահելու համար»²⁹:

26 Ferrier, *The Agreement of the East India Company*, p. 440.

27 Ibid., p. 438.

28 Ibid., p. 439.

29 Ibid., p. 442.

Համաձայնութեան բնագրի ներածութիւնը յստակօրէն կը հաստատէ, որ ան ստորագրուած է յանուն «Հայ ազգ»ին, այն տպաւորութիւնը ձգելով, որ ջուղայեցիները հաւաքականութիւն մըն էին, որ կը գործէր ինչպէս որեւէ այլ «վաճառական ազգ» (trading nation) վաղ արդի դարաշրջանին: Սակայն, ասիկա կ'անտեսէ կարեւոր տարբերութիւններ՝ հայերու եւ Եւրոպա կամ այլուր գտնուող այլ ժողովուրդներու միջեւ: Օրինակ, ի տարբերութիւն ջուղայեցիներու, անգլիական եւ հոլանտական առեւտրական ազգերը արեւելա-հնդկական կանոնադրական ընկերութիւններ ունէին՝ բաժնետիրական կառոյցով եւ յստակօրէն կեդրոնացած վարչական ղեկանակալութեամբ (bureaucracies), որոնք օժտուած էին «ընկերութեան» (corporation) իրաւական կարգավիճակով՝ իրենց ազգ-պետութիւններուն կողմէ: Անոնք, ինչպէս պիտի տեսնենք, հաւաքական որոշումներ տալու եւ զանոնք հետապնդելու կարողութիւնը ունէին: Զուղայեցիները, չունենալով այդպիսի կեդրոնացած «առեւտրական ընկերութիւն» (trading company), գործած են՝ հիմնուելով իրենց տրամադրելի տիրական կառոյցին վրայ, այսինքն՝ հայրագիծ ընտանեկան ընկերութիւնները եւ հարուստ ընտանիքները, որոնք իրենց ամբողջ համայնքը ներկայացնելու իրաւունքը տուած են: Այս էր 1688ի լոնտոնեան համաձայնութեան պարագան, ինչպէս կը փաստէ այն իրողութիւնը, որ հայոց անունով անոր գլխաւոր ստորագրողը վերոյիշեալ խոջա Փանոս Ղալանդարեանն էր, որ ջուղայեցի նշանաւոր ընտանիքի մը լոնտոնաբնակ շառաւիղն էր եւ «Հայ ազգ»ի ինքնահռչակ ներկայացուցիչ մը³⁰: Վաճառականաց ժո-

ղովի կամ քաղաքապետական խորհուրդի պէս պաշտօնական մարմիններ բանակցութիւններուն կամ համաձայնութեան բուն ստորագրութեան մէջ ընդգրկուած չէին:

Երկար ժամանակի վրայ, համաձայնութիւնը որոշ նպաստ բերած է երկու կողմերուն, քանի որ մղիչ ուժ հանդիսացած է նոր Զուղայի ծաւալումին Հնդկաց ովկէանոսի տարածքին եւ թոյլ տուած, որ բազմաթիւ ջուղայեցիներ հաստատուէին Հնդկաստանի ապահով անգլիական բնակավայրեր, ինչպէս Կալկաթա, Մատրաս եւ Պոմպէյ, այնպիսի ժամանակ, երբ Հնդկաստանի մեծ մասը անկայուն էր՝ մուղալ իշխանութեան դանդաղ փլուզումին պատճառով: Դաշինքի վաղորդայնին, Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան պաշտօնատարները Մատրասի մէջ խիստ լաւատես էին նոր ջուղայեցիներու հետ համագործակցութեան մասին: Անոնք նոյնիսկ կը ծրագրէին *Julpha* անունով մկրտել Մատրասի յատուկ թաղամաս մը, ուր կը յուսային հայերու հաստատումը հրապու-

կան թուղթերը կարդալէ ետք: «Հոս եկող առաջին հայն էր», Օարտէն գրած է մատրասաբնակ իր զաւակին՝ Տանիէլին, 1703ին: «Ան հաստատեց իր գործը եւ այնուհետեւ փճացուց զայն: Այս 60-70 տարեկան մարդը, որ կ'արժէր քանի մը վաթսուս հազար լիվր, որ ո՛չ կիւն եւ ո՛չ ալ զաւակ ունէր խնամելու, օրական եօթը-ութը փեմնով կ'ապրէր ծակի մը մէջ՝ հալկական ձեռով, իսկ մարդ անոր մասին կրնայ ըսել, թէ մեռաւ իր ճիւղանդութեան ընթացքին պէտք եղած բժշկական խնամքը չունենալու պատճառով: Ուրիշ մէկը կրնար կատարել այն գործը, որուն համար այստեղ էր, գրեթէ ոչինչի փոխարէն: Սակայն, հայերու յանդուգն ոգին իրենց թոյլ պիտի չտար ուրիշի մը վստահիլ իրենց գործը: Դուրս լաւ կը ճանչնաս գիրենք երբ կ'ըսես, թէ միայն ցաւ կրնաս ակնկալել երբ իրենց հետ գործ կ'ընես [!]: Օրհնեալ է Աստուած որ ես կարողացայ ազատիլ գործ ունենալէ իրենց հետ: Իրենց այլեւս զիս չեն պահեր եւ պիտի չուզէի իրենց պատուէրները ստանալ՝ ինձի առաջարկուելիք ո՛չ մէկ շահոյթի դիմաց» (Ժամ Օարտէն, 20 Յունուար 1703ի անանկ Տանիէլ Օարտէնին, Yale Chardin Papers, I, 235-236. մէջբերումը տե՛ս Van Der Cruysee, *Chardin le Persan*, p. 3619):

30 Ֆրանսացի հուկեմո վաճառական ու ճամբորդ ժամ Օարտէնը, որ, Փանոս Ղալանդարի բարեկամի իր հանգամանքով, միջնորդ էր ու կտակատար, բաւական ժխտական տպաւորութիւն մը ունեցած է հայերու մասին երբ անելի մտերմօրէն ճանչցած է իր «բարեկամը»՝ վերջինիս անձնա-

րել³¹: Սակայն, ջուղայեցիները հաւաքաբար պիտի չյարգէին համաձայնագրի գլխաւոր դրոյթը՝ մետաքսի ճանապարհի վերասահմանման մասին, բազմաթիւ ընտանեկան ընկերութիւններ աւելի նպաստաւոր համարելով ցամաքային առեւտուրը Օսմանեան կայսրութեան ճանապարհով շարունակել, քան Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան ծովային ճանապարհը օգտագործել³²:

1688ի համաձայնագրի սկզբնական ձախողութենէն ետք, 1690ական թուականներու կէսերուն Ընկերութիւնը անգամ մը եւս փորձած է նման համաձայնութիւն մը կնքել ականաւոր նոր ջուղայեցի առեւտրականներու եւ անոնց ընտանեկան ընկերութիւններուն հետ³³: Սակայն, այդ ալ անգլիացիներուն հետապնդած արդիւնքը չէ պարգեւած, քանի որ այս ընտանեկան ընկերութիւններէն մէկ քանին յատկապէս հակառակ էին իրենց ապրանքները անգլիական նաւերու վրայ բարձելու՝ Եւրոպայի մէջ պատերազմական ժամանակաշրջաններուն, երբ անգլիական նաւերու ձերբակա-

լումը թշնամիներու կողմէ կրնար առաջնորդել անոնց ապրանքներուն կորուստին³⁴: Ժէ. դարու վերջաւորութեան, նոր Ջուղայի կարգ մը ընկերութիւնները կարելոր նաւատէրեր դարձած էին եւ սեփական նաւերը կ'օգտագործէին՝ փոխանակ Ընկերութեան նաւերուն վստահելու³⁵:

Աւելի վաղ առեւտրական համաձայնագրերու ստորագրութիւնը, այս անգամ մոսկովեան պետութեան հետ՝ Հիւսիսին, եւ Գոլպէրի Compagnie des Indes Orientales-ի հետ՝ Սպահանի, Սուրաթի եւ Փարիզի մէջ, մօտաւորապէս նման յարակարծիքով մը յատկանշուած է. ժամանակաւորապէս «ազգ-ընկերութեան» հաւաքական պատկերի մը ներկայացումը որպէս նախաբան՝ միջազգային համաձայնագրի մը ստորագրութեան օտար պետութեան մը հետ, որուն հետեւած է հաւաքական գործունէութիւն ստեղծելու եւ պահպանելու անկարողութիւնը:

Արտաքին աշխարհի հետ փոխարաբերութիւն. 1667ի համաձայնագիրը ռուսական պետութեան հետ եւ վաղ 1680ական թուականներու բանակցութիւնները Compagnie des Indes Orientales-ի հետ

Ինչպէս 1688ի համաձայնագիրը անգլիացիներուն հետ, 1667ի համաձայնագիրը ռուսական պետութեան հետ կու գար որպէս հետեւանք ջուղայեցիներու հետաքրքրութեան՝ իրենց ցանցը տարածելու եւ այլընտրական ու աւելի լաւ (այսինքն՝ աւելի աժան եւ աւելի ապահով) ճանապարհներ գտնելու իրենց մետաքսը Եւրո-

31 Մատրասի նախագահութեան Ընկերութեան պաշտօնատարները հետեւեալը հաղորդած են ծրագրի մասին. «Խօսած ենք սրբ Մոն Կոլտուպորոյի հետ՝ մեր քրիստոնէայ քաղաքը իբրեւ քառակուսի մեծցնելու մասին, որպէսզի կարելի ըլլայ ընել առանց վնասելու Ընկերութիւնը՝ գեղեցիկ քարէ կամուրջներով գետին վրայ, ուր քաղաքին նոր կէտը գծուած է. այդ կէտին մէկ քառորդը թերեւս կարելի է տրամադրել հայ քրիստոնէաներուն, որպէսզի իրենց նոր եկեղեցին շինեն... եւ յարմար բնակարաններ իրենց վաճառականներուն համար... այդ առանձին թաղամասը կարելի է կոչել Julpha, այդ ըլլալով քաղաքը որմէ շահ Աբբաս Մեծը զիրենք բերաւ երբ Հայաստանը նուաճեց»: St'au Vahé Baladouni and Margaret Makepeace, *Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: English East India Company Sources*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1998, document # 143:

32 Ferrier, *The Armenians and the East India Company in Persia*, pp. 38-62.

33 Ibid., p. 51ff.

34 Ferrier, *The Agreement of the East India Company*, pp. 436-437.

35 Sebouh Aslanian, *Trade Diaspora versus Colonial State: Armenian Merchants, the East India Company and the High Court of Admiralty in London, 1748-1752*, - Diaspora: A Journal of Transnational Studies 13, 1, 2004, p. 37-100.

պա արտածելու: Ժէ. դարու կէսերուն, ջուղայեցի վաճառականները սկսած են հետազօտել ոռուսական առեւտրական ուղիի գործածութեան հնարաւորութիւնը՝ իրենց մետաքսը Եւրոպա փոխադրելու համար: Օսմանեան ուղիներուն անվերջանալի անպահովութիւնը եւ այն փաստը, որ հիւսիսային ճանապարհը աւելի կարճ էր, Ռուսաստանը գրաւիչ կը դարձնէր ջուղայեցիներու աչքին: Այս ուղղութեամբ առաջին քայլը 1660ին կը տրուէր, երբ ականաւոր ջուղայեցի վաճառական մը՝ խոջա Զաքարիա դի Սարհատ, հայ կաթողիկէ հարուստ Շահրիմանեան ընտանիքին պատկանող չորս եղբայրներու մէջ երէցը³⁶, Մոսկուա կը ճամբորդէր որպէս Շահ Սիւլէյմանի վեզիրի արքայական վաճառական, հարիւրաւոր ազամանդներով պճնազարդուած ոսկեայ գահ մը իր հետ տանելով իբրեւ նուէր ցար Ալեքսէյ Միխայլովիչին՝ անոր ընտանիքին եւ ջուղայեցի համայնքին կողմէ³⁷: Այս առատաձեռն նուէրը, որ այնուհետեւ բազմաթիւ ցարերու թագադրութեան արարողութեան ծառայած է, իր արդիւնքը տուած է, որովհետեւ 1667ին Նոր Զուղայի ամենէն երեւելի ընտանիքները առեւտրական համաձայնագիր մը կնքած են (ջնջուած՝ 1673ին, սակայն կրկին վերահաստատուած՝ 1676ին) ոռուսական պետութեան հետ, ուր

անոնք ուրուագծած են իրենց զրդապատճառները, չափազանց յստակօրէն բացայայտելով իրենց հետաքրքրութիւնը՝ աւելի նպաստաւոր պաշտպանութեան ծախսերու նկատմամբ.

«Մենք տարեկան շուրջ 4.000 մետաքսէ հակեր կը փոխադրենք Եւրոպա՝ թրքական տարածքի ու նաւահանգիստներու ճամբով, եւ եւրոպական ապրանքներ կը ներածենք: Մեծ կորուստներ կը կրենք, որպէս հետեւանք աւազակութեան ցամաքի վրայ, եւ ծովահէնութեան՝ ծովուն մէջ: Քանի որ Պարսկաստանն ու Ռուսաստանը բարեկամական յարաբերութիւններ ունեցած են եւ որովհետեւ մեր մեծ Շահը՝ Աբբաս, եղբայրական սէր կը տածէ հանդէպ Ռուսաստանի մեծ ցարին՝ Ալեքսէյ Միխայլովիչին, մենք՝ Հայ Առեւտրական Ընկերութեան ներկայացուցիչներս, կ'առաջարկենք առեւտրական համաձայնագիր մը մեր ազգերուն միջեւ...»³⁸:

1672ին հայերը կրկին գրած են ցարին, խոստանալով «զազրեցնել մեր առեւտուրը թուրքերուն հետ եւ մեր հում մետաքսը, ուղտի բուրդը եւ այլ ապրանքներ Ռուսաստան տանիլ», անմիջապէս որ ոռուս արքան կարողանար «երաշխաւորել մեր ապահովութիւնը եւ երկիրը մաքրել աւազակ կողակներէ եւ ուրիշներէ, որոնք մեր առեւտուրին արգելք կ'ըլլային»³⁹:

Այս բանակցութիւններուն հետեւանքը շոնդալից յաջողութիւն մըն էր հայոց համար, որոնց բախտը ժպտացած է հոն ուր թէ՛ անգլիացիները եւ թէ՛ հոլանտացի-

36 Այս ընտանիքին պատմութեան մանրամասն քննարկումին համար, ցարդ մեծաւ մասամբ չքննուած ջուղայական բարբառով եւ իտալերէնով գրուած փաստաթուղթերու հիմամբ, տե՛ս **Aslanian, From the Indian Ocean to the Mediterranean**, pp. 149-159: Տե՛ս նաեւ **Sebouh Aslanian and Hourii Berberian, The Sceriman/Shahrimanian family of Julfa**, in *Encyclopaedia Iranica*, XV, 3, 2009, pp. 240-242:

37 1660ին Զաքարիայի՝ Աստրախանի ճանապարհով Մոսկուա ժամանումին վերաբերող փաստաթուղթին համար, տե՛ս *Armenians and Russia, 1626-1796: A Documentary Record*. annotated translation and commentary by George A. Bournoutian, Costa Mesa, CA, Mazda Publishers, 2001, pp. 15-17 (փաստաթուղթ 10):

38 Ընդգծումը մերն է: Փաստաթուղթին անգլերէն թարգմանութեան համար, տե՛ս **Bournoutian, Armenians and Russia, 1626-1796: A Documentary Record**, pp. 15-17 (փաստաթուղթ 10): Ռուսերէն բնագրին եւ լուսատիպ Նոր Զուղայի բարբառով բնագրին համար, տե՛ս **Վարդան Պարսամեան, Армяно-русские отношения в XVII веке** (Փաստաթուղթեր հայ-ռուսական յարաբերութիւններուն մասին Ժէ. դարուն), հատոր 1, Երեւան, 1953:

39 **Bournoutian, Armenians and Russia**, p. 21.

ները ճախողած էին: Անոնք ձեռք կը բերէին իրենց ապրանքը ցամաքային ճանապարհով Իրանէն փոխադրելու իրաւունքը, Ռուսաստանը կտրելով դէպի Հիւսիսարեւմտեան Եւրոպա՝ Սպիտակ ծովու եզրին գտնուող ռուսական Արխանգելսկ նաւահանգիստի միջոցով, եւ ասիկա կ'ընէին մաքսային ցած վճարներով: Զուղայեցիները նոյնպէս զերծ կը մնային օտար վաճառականներու վրայ դրուած կարգ մը արգելքներէ, որոնք օրէնքի վերածուած էին համաձայնագրի ստորագրութենէն սոսկ տարի մը առաջ⁴⁰:

1688ի համաձայնագրին նման, ռուսական համաձայնագիրը կը թուի առանձին վաճառականներու կողմէ սկսած ըլլալ, այս պարագային՝ Շահրիմանեան ընտանիքի անդամի մը կողմէ, որուն խաղացած դերը, ամենայն հաւանականութեամբ, համեմատելի է խոջա Փանոս Ղալանդարեանի դերին: Սակայն, ի տարբերութիւն 1688ի համաձայնութեան, ռուսական համաձայնութեան ստորագրութիւնը, ըստ երեւոյթին, ընդգրկած է մէկէ աւելի անհատներ կամ ընտանիքներ: Ինչպէս Շուշանիկ Խաչիկեան դիտել տուած է, դաշինքը ստորագրած են քալանթարը եւ 22 կամ 23 երեւելի ջուղայեցի վաճառականներ, որոնք թերեւս քեաղխուղաներն էին: Հնարաւոր է, որ այս առթիւ ջուղայեցիները միացեալ ընկերութեան մը պատկերը ցուցադրէին, «հաւանաբար յուսալով իրենց կարգավիճակը զօրացնել եւ առեւտրական դաշինքի այն տեսակը ձեռք ձգել, որ իրենց յայտնի էր Իրանի մէջ թէ՛ այլուր եւրոպական ընկերութիւններուն կողմէ տարուած բանակցութիւններէն»⁴¹: Եւրոպա-

կան կանոնադրական ընկերութիւններուն նմանող մարմնի մը երեւոյթը ունենալու անոնց ցանկութիւնը այնքան մեծ էր, որ կը թուի, թէ ամէն ճիգ թափած են, որպէսզի իրենք զիրենք բնորոշեն որպէս «մենք՝ Հայկական Առեւտրական Ընկերութեան ներկայացուցիչներս» համաձայնագրին ռուսերէն պաշտօնական թարգմանութեան մէջ (զոր անոնցմէ մէկը կատարած է)⁴², երբ, իրականութեան մէջ, ստորագրողները անջատ, հայրագիծ կառուցուածքով ընտանեկան ընկերութիւններու գլխաւորներն էին: Թէեւ համաձայնագրէն ետք Նոր Զուղայի մետաքսի արտածումները դէպի Եւրոպա գլխաւորաբար կատարուած են Ռուսաստանի Հիւսիսային ճանապարհով, ո՛չ բոլոր ջուղայեցի ընտանիքները յարգած են համաձայնագիրը, քանի որ մետաքսի որոշ քանակ մը շարունակած է դէպի արեւմուտք հոսիլ ցամաքային՝ օսմանեան ճանապարհներով⁴³:

Նոյն ժամանակին ջուղայեցիներու կողմէ կնքուած երկու համաձայնագրեր ցոյց կու տան անհատի կամ ընտանիքի դերը՝ ի հակադրութիւն հաւաքականութեան կամ ընկերութեան նախաձեռնութեան: 1692ին, արտակերպ ջուղայեցի վաճառական մը երկու համաձայնագրեր ստորագրած է իր գործընկերներուն անունով: Ան գործած է տարբեր անուններով,

40 Ռուսական համաձայնութեան բազմաթիւ նկարագրութիւններ կան: Ամենէն հեղինակաւորին համար, տե՛ս Խաչիկեան, *Հայ-ռուսական առեւտրական պայմանագիրը*, էջ 259-288. Այլ, Նոր Զուղայի հայ վաճառականութիւնը:

41 Herzog, *The Armenian Merchants of Julfa*, p. 192.

42 Օուշանիկ Խաչիկեան կը թուի եղած ըլլալ առաջին գիտնականը, որ նկատած է արտասովոր եւ խօսում հակասութիւնը դաշինքի ուսերէն պաշտօնական թարգմանութեան մէջ, որ «Հայկական Առեւտրական Ընկերութիւն» խօսքը միտումնաւոր կերպով գործածուած է Նոր Զուղայի բարբառային «կուպանէք» եզրոյթին տեղ, որ կը նշանակէ «հայկական ընկերութիւններ»՝ յոգնակիով (Խաչիկեան, *Հայ-ռուսական առեւտրական պայմանագիրը*, էջ 271. Այլ, Նոր Զուղայի հայ վաճառականութիւնը, էջ 27): Տե՛ս Ասեւ Ասլանյան, *From the Indian Ocean*, p. 145:

43 Համաձայնագիրը չլարգելու մասին տե՛ս Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, p. 197:

ինչպես խոջա Փիլիպպոս, *Compte de Siry*, *Husayn Beg Talish* եւ, վերջապէս, *Philip de Zagly*, առնուազն հինգ կրօնք փոխած է տասնամեակի մը ընթացքին եւ բոլոր առումներով վարպետ զեղծարար մը եղած է, ինչպէս եւ մարմնաւորումը այն գաղափարին, զոր Նաթալի Զեմոն Տէյվիս «խաբեբայ ճամբորդ» (*trickster traveler*) կոչած է այլ համագրի մէջ: Համաձայնագրերէն մէկը Կուրլանտի դքսութեան (մերօրեայ Լատվիա), իսկ միւսը՝ Շուէտի հետ էր, ինչ որ կը թոյլատրէր ջուղայեցիներուն, որ շրջանը մուտք գործէին Պալթիական ծովու միջոցով, իրենց մետաքսը Հիւսիսարեւմտեան Եւրոպա եւ յատկապէս Ամսթերտամ փոխադրելու համար⁴⁴: Այս երկու համաձայնագրերը կը թուին մաս կազմել ջուղայեցիներու եւ օտար պետութիւններու փոխյարաբերութեան ընդհանուր պատկերին, ուր ինքնահռչակ ներկայացուցիչներ կամ երեւելի ընտանիքներու անդամներ համաձայնութեան կնքումին կը ձեռնարկէին՝ յանուն ջուղայեցիներու հաւաքակառութեան, թէեւ առանց որ բոլոր ընտանեկան ընկերութիւնները անպայման հետեւէին համաձայնութեան դրոյթներուն: Անհատ ջուղայեցիներու

նմանօրինակ փորձեր տեղի ունեցած են աւելի ուշ՝ նոյն դարուն, ներգրաւելով Ֆրանսական *Compagnie des Indes Orientales*⁴⁵: Զուղայեցիներու եւ Ֆրանսական *Compagnie* ին միջեւ փոխադարձ մեծ անվստահութիւն եղած է, որպէս հետեւանք վերջինիս ջուղայեցի տնօրէն Մարգարա Աւաշինցի ապօրինի ձեռքաւարութեան, չարչարանքին եւ նախատինքին, որ դատարարութեան ծայր տուած է Փարիզի մէջ՝ *L'affaire Marcara* անունով շատերու ծանօթ թէ՛ Ֆրանսական մայրաքաղաքին եւ թէ՛ արեւելեան շուկաներուն մէջ: Սակայն, կը թուի, թէ վաղ 1680ական թուականներուն Սպահանի շարք մը ջուղայեցի ընտանիքներ մէկդի ձգած են վերապահութիւնները եւ մօտեցած՝ *Compagnie* իրանեան մայրաքաղաքի ներկայացուցիչ *Sieur Alexandre de L'Estoille*-ին⁴⁶,

44 Այս հնարամիտ անհատին մասին տե՛ս Ռոպերտ Կիւլպէնկեանի դասական ուսումնասիրութիւնը՝ **Roberto Gulbenkian**, *Philippe de Zagly, marchand arménien de Julfa, et l'établissement du commerce persan en Courland en 1696*, - *Revue des Études Arméniennes*, n.s., 7, 1970, pp. 361-426 (հայերէն թարգմանութիւնը՝ Ռոբերտ Կիւլպէնկեան, *Հայպորտուգալական յարաբերութիւններ*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1986) էջ 311-351, ինչպէս նաեւ՝ **Matthee**, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, p. 200: Խաբեբայ ճամբորդներու մասին տե՛ս Նաթալի Զեմոն Տէյվիսի հեղինակած Լէօ Աֆրիքսանուսի կենսագրութիւնը (**Natalie Zemon Davis**, *Trickster Travels: A Sixteenth-Century Muslim between Worlds*, New York, Hill & Wang, 2006), ինչպէս նաեւ՝ **Miriam Eliav-Feldon**, *Renaissance Impostors and Proofs of Identity*, London, Palgrave Macmillan, 2012, եւ **Subrahmanyam**, *Three Ways to Be Alien*:

45 Այս ձախողած համաձայնագիրը միայն անցողակի ուշադրութեան արժանացած է: Տե՛ս **Ferrier**, *The Agreement of the East India Company with the Armenian Nation*, pp. 432-433. *ibidem*, *The Armenians and the East India Company*, p. 50. Վահան Փափազեան, *Հայաստանի անտարակառուցիչ միջազգային անտարի դրոյթում*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1990, էջ 74-75. **Rudi Matthee**, *Merchants in Safavid Iran: Participants and Perceptions*, p. 241, footnote 27:

46 **Ann Kroell**, *Alexandre De Lestoille: dernier agent de la Compagnie Royale des Indes en Perse*, *Moyen Orient & Océan Indien*, XVIe-XIXe s. 1, 1, 1984, pp. 65-72: Լ'էսթուալ ընտանիքի անդամները Նոր Զուղա կ'սպրէին եւ կէս ֆրանսացի, կէս հայ էին: Ընտանիքը կը ծագէր Isaac Boutet de L'Estoille-էն (նաեւ գրումս՝ L'Etoille), Լիոնէն կամ Ծարանթէն կալվինական հուկենոթ մը, որ Սպահան հասած էր ԺԷ. դարու առաջին տարիներուն եւ կ'երէի, թէ Օսմ Աբբասին ծառայած է իբրեւ ոսկերիչ՝ Մարիս անունով ջուղայեցի աղջկան մը հետ ամուսնանալէ առաջ (1643ի շուրջ): Անոնց մասն զաւակները ծառայած են որպէս թարգմանիչներ՝ *Compagnie des Indes Orientales*-ին, կամ քալամիչներ էին սեֆեան արքունիքին մէջ: L'Estoille-ի դուստրերէն մէկը (*Reine de L'Estoile*) ամուսնացած էր Ժընէւէն գովիցերիացի երիտասարդ ժամագործ եւ գոհարավաճառ Ժագ Ռուսոյի հետ, որ հոչակատր փիլիսոփային մէկ զարմիկն էր: Անոնց շատաւի-

Ընկերութեան գործակցութեան ու օժանդակութեան որոնումով⁴⁷: Եւրոպական ընկերութիւններու հետ բանակցային այլ նախաբաններու նման, ջուղայեցիները առաջարկած են իրենց մետաքսին փոխադրութեան ուղղութիւնը շեղել ցամաքային օսմանեան ճանապարհէն դէպի ծովային ուղի մը՝ Պանտար Ապպաս-Սուրաթ-Մարսէյլ: Զախողած այս համաձայնագիրը հազիւ թէ ուշադրութեան արժանացած է, թէեւ կարեւոր է որպէս մանրամակարդակային (micro-level) բնոյթի ուսումնասիրութեան օրինակ՝ շատ աւելի մեծամակարդակ իրականութեան մը: *Compagnie*ի Հնդկաստանի գլխաւոր պաշտօնատար եւ «Ֆրանսական առեւտրական բախտի հիմնադիր» Ֆրանսուա Մարթէն իր յուշերուն մէջ արձանագրած է այն պարագաները, որ

րոնք յառաջացուցած են համաձայնագիրը: Ան առանձնացուցած է ջուղայեցիներու անկարողութիւնը՝ առաջադրուած համաձայնագրի մը դրոյթները յարգելու, նշելով, թէ անոնց առաջարկներէն ոչինչ դուրս եկած է⁴⁸:

Արդէն նշած եմ, որ քանի մը հայ վաճառականներ Սպահանի մէջ առաջարկ մը ըրած էին Ընկերութեան վաճառական *Sieur de L'Estoille*-ին՝ մինչեւ Զմիւռնիա եւ Հալէպ ցամաքով տարուած Պարսկաստանի մետաքսը փոխադրել Պանտար Ապպաս, ուր Ընկերութեան նաւերը պիտի բեռցնեն զանոնք դէպի Սուրաթ եւ ապա, նոյն նաւերով, դէպի Ֆրանսա փոխադրելու համար: Հայերը գտան, որ ցամաքային ճանապարհը մեծ ծախս կ'ենթադրէր այն սնաքստուն պատճառով, զորս պէտք է վճարէին տարբեր վայրերու մէջ: Վտանգներ կային նաեւ կարաւաններուն մէջ, որոնք յաճախ յարձակումի եւ երբեմն գողութեան կ'ենթարկուէին աւազակներու կողմէ: Զմիւռնիա կամ Հալէպ ժամանումով վտանգը չէր վերջանար: Զանոնք [ապրանքները] այնտեղէն Եւրոպա փոխադրելով, դեռ միջերկրականեան ծովահէններու հանդիպելու վտանգը կը դիմագրաւէին: Հայերը շատ աւելի ապահովութիւն եւ աւելի պակաս ծախս կը գտնէին այն միջոցներով [ծովային փոխադրութիւն], զորս կ'ուզէին փորձել: *Sieur de L'Estoille*-ը գրած էր Ֆրանսա՝ Ընկերութեան, այս առաջարկին մասին, եւ զայն շատ նպաստաւոր գտնելով, անոնք գրած էին Սուրաթ՝ Խորհուրդին, զանոնք տեղեակ պահելու եւ զայն յաջողցնելու համար: *Sieur de L'Estoille*-ը ժամանեց այդ ամսուան ընթացքին: Հայերը անոր վստահած էին պայմանները մեզի առաջարկելու գործը: Հարցին եզրափա-

ըն Միրզա Մալքում խանն էր՝ սահմանադրական միտումներով հայ կրօնափոխ մտաւորականը, որ Ի. դարու սկիզբը Լոնտոն հաստատուած էր: Այս ընտանիքին մասին, տե՛ս *Jean Calmard, The French Presence in Safavid Persia: A Preliminary Study*, in *Iran and the World in the Safavid Age*, eds. Edmund Herzig and Willem Floor, London, I.B. Tauris, 2012, pp. 309-326: Տե՛ս յատկապէս էջ 316-319 *L'Estoilles* ընտանիքի զանազան անդամներու մասին, որոնց մեծ մասը թաղուած է Նոր Զուղայի պատմական գերեզմանատան մէջ:

47 *Compagnie des Indes Orientales*-ի հետ ջուղայեցիներու գործակցութեան (փորձուած կամ իրական) այս եւ բազմաթիւ այլ օրինակներ կտրուկ կերպով կը հակադրուին Բաղդադ-Մաք-Բէյլի արտատոց պնդումին, թէ Դի Մարգարայի դատարարութեան հետեւանքներէն մէկը «հայերու ոչ-գործակցութիւնն էր ֆրանսացիներու հետ»: Բաղդադ-Մաք-Բէյլի համար, «*Marcara Avachinz*-ի պատմութիւնը [...] մեծաւ մասամբ կը բացատրէ երկար ժամերու անպտուղ արդիւնքը՝ ֆրանսական արխիւներու մէջ Ընկերութեան ծառայող ուրիշ հայերու փնտրութիւն համար: Ընկերութեան ծառայող որեւէ հայ պիտի չգտնուի անոր սկիզբէն՝ 1664ին, մինչեւ 1720» (*The Shah's Silk*, p. 297): Ի դէպ, ջուղայեցի խոջա Եղիա Սահակը (Elias Isaac) Ընկերութեան ամենէն կարող ֆինանսագետներէն մէկն էր վաղ ԺԸ. դարուն Փոնտիշեղիի մէջ: Տե՛ս *Aslanian, From the Indian Ocean*, p. 255-256, footnote 107:

48 **François Martin**, *Mémoire de François Martin Fondateur de Pondichery (1665-1696)*, ed. A. Martineau, vol. 2, Paris, Soc. d'éd. géographiques, maritimes et coloniales, 1931, p. 330.

կուժը մեր կարծածին չափ դիւրին չէր: Ապահովութիւն որոնող վաճառականները կը պահանջէին որ բացատրենք, թէ, պատերազմի պարագային, ո՞վ պիտի վճարէր [մետաքսի] մինչեւ հոն [Պանտար Ապպաս] փոխադրութեան ծախսերը կամ ուշացումներուն ծախսերը, եթէ ապրանքները բեռնող նաւեր չըլլային: Ուրիշ ինքիւրներ ալ կային, զորս դիւրին չէր լուծել՝ երկու կողմերը գոհացնելով: Այս հարցը երեք կամ չորս տարի քաշքշուեցաւ, մինչ հայերը միշտ նոր դժուարութիւններ կը յարուցանէին, զորս կարելի չեղաւ յաղթահարել: [Ընկերութիւնը] լքեց [համաձայնագիրը] ի վերջոյ»⁴⁹:

49 Ibid., p. 283-284. “J’ai déjà remarqué qu’il y avait une proposition faite à Ispahan par plusieurs marchands arméniens au sieur l’Estoille, marchand de la Compagnie, pour faire passer les soies de Perse qu’ils font porter par terre jusqu’à Smyrne et Aleo, au Bander Abassey où les navires de la Compagnie viendraient les charger pour les passer de là à Surate et ensuite par mer sur les mêmes vaisseaux jusqu’en France. Les Arméniens trouvaient que la route par terre était de grande dépense par les droits qu’il fallait payer en divers lieux; il y avait aussi du risque dans les caravanes qui étaient attaquées souvent par les voleurs, quelquefois enlevées. Le risque n’était pas fini pour être arriver à Alep, il y en avait encore à courir à les passer de là en Europe par la rencontre des corsaires de la Méditerranée. Les Arméniens trouvaient beaucoup plus de sûreté et moins de frais par la voie qu’ils voulaient tenter. Le sieur de l’Estoille avait écrit à la Compagnie en France sur cette proposition; elle l’avait trouvée fort avantageuse; elle avait donné des ordres au conseil de Surate d’y entendre et de la faire réussir. Le sieur de l’Estoille arriva dans ce mois; il était chargé de la part des marchands arméniens de nous proposer les conditions. Nous ne trouvâmes pas l’affaire si aisée à terminer que l’on s’était persuadé; les marchands qui cherchaient leur sûreté demandaient qu’on s’expliquât [sur le sort] en cas de guerre [de] leurs soies portées au Bander Abassy et qu’on n’y put avoir de vaisseaux pour les prendre: sur qui courraient les frais, les dépenses et retards de les avoir fait porter jusque-là? Il y avait encore d’autres articles qui n’étaient pas faciles à décider pour satisfaction des deux parties. Cette affaire a

Սկզբնական շփումէն քանի մը տարի ետք, Մարթէն կը նշէ, թէ հայերու ուրիշ խումբ մը նորէն մտեցած էր *Compagnie des Indes*-ին, այս անգամ՝ Սուրաթի մէջ, «յաջորդ մոնսուսին որոշ ապրանքներ իրենց հաշուոյն բեռնելու Ֆրանսայի համար՝ *Le President* նաւուն վրայ»⁵⁰: Բանակցութեան բազմաթիւ հանգրուաններէ ետք՝ ապրանքներուն վճարուելիք փոխադրութեան ծախսին մասին («աղամանդներ, մարգարիտներ եւ այլ թանկագին քարեր», ինչպէս եւ «մուշկ եւ մոխրագոյն սաթ», Հնդկաստանի սովորական ապրանքներու կողքին), Մարթէն կը յիշէ, թէ ինչպէս ի վերջոյ համաձայնագիրը ձախողած է, որովհետեւ հայերը չէին կրնար երաշխաւորել, որ իրենց բոլոր անդամները անոր պիտի հետեւէին եւ իրենց ապրանքը յանձնէին ֆրանսական նաւուն, պնդելով, «որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը կրնար նաւը մտնել ըստ միջոցներու եւ ցանկութեան»⁵¹: Պայմանագրեր յարգելու հայոց այս անկարողութիւնը բազմիցս ընդգծելով, Մարթէն կ’եզրակացնէ. «Ասկէ գիտէինք, որ ոչինչ կարելի էր [յաջողցնել] անոնց հետ, եւ որ ասիկա այս ազգին հնարքներէն մէկն էր՝ դեղեցիկ առաջարկներ ընել, առանց երբեք ոչինչի յանգելու»⁵²:

trainé trois ou quatre ans, les Arméniens faisaient toujours naître de nouvelles difficultés, qui n’ont pu être surmontées; elle a été abandonnée à la fin.” St’u **Paul Kaepelin**, *La Compagnie des Indes Orientales et Francois Martin: Etudes sur L’histoire du Commerce et des Etablissement Francais dans l’Inde Sous Louis XIV (1664-1719)*, Paris, Librairie Maritime et Coloniale, 1908, p. 352 եւ 473, ուր ներկայացուած են 1690ական եւ վաղ 1700ական թուականներուն ֆրանսական ընկերութեան նաւեր վարձող առանձին հայ վաճառականներու պարագաներ:

50 **Martin**, *Mémoires*, p. 309.

51 Ibid.

52 Ibid. Հայերը «խաբէրաներ»-ու հաւաքականութիւն մը նկատող Մարթէնի արեւելական խօսույթին (orientalist discourse) վերլուծումի մը համար, տե՛ս **Aslanian**, *A Life Lived Across Continents*:

Compagnie des Indes-ին 1681ի ջուղայեցիներու առաջարկներուն ցարդ քիչ հետագօտուած եւ լուսանցքային պարագան կրնայ օգտագործուիլ որպէս նմոյշ մանրապատմաբաններու (*microhistorians*) վկայակոչած *l'eccezionale normale*-ին (բնականոն բացառիկը կամ բացառիկ սովորականը), առաջին անգամ էտոորատօ Կրենտիի կողմէ գործածուած եզրոյթ մը՝ թէ՛ արտակարգ փաստաթուղթեր եւ թէ՛ սովորաբար լուսանցքային անհատներ նկարագրելու համար, որոնք «եթէ յարմար մանրավերլուծական ընթերցումի ենթարկուին, կրնան այսուհանդերձ լուսաբանել լայն միտումներ»⁵³: Առաջին հերթին, ինչպէս 1688ի Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան համաձայնագրի պարագային, 1681ին Ֆրանսացիներուն ներկայացուած առաջարկները թելադրուած էին ջուղայեցիներուն գլխաւոր ապրանքը (պարսկական հում մետաքս, բայց այնուհետեւ նաեւ հարաւ-ասիական աղամանդներ, գոհարներ եւ այլ նիւթեր) փոխադրելու աւելի աժան եւ ապահով մեթոտ մը գտնելու առաջադրանքէն՝ ծովային ճանապարհով, այսպէս օսմանեան տարածքէ անցնող ցամաքային ճանապարհէն խոսափելով: Ինչպէս Մարթէն խորաթափանց կերպով դիտել կու տայ իր յուշերուն մէջ, ծովային ճանապարհը նախընտրելի էր հայերուն համար, ինչպէս էր պարագան այլ վաճառականներու, քանի որ ցամաքային կարաւաններու փոխադրածախսը՝ Սպահան-Հալէպ կամ Զմիւռնիա ճանապարհով, հետզհետէ կ'աճէր եւ ջուղայեցիները պարտադրուած էին անբնական գումարներ վճարելու՝ պաշտպանութեան ծախս գնելու համար: Մաքսավճարներու եւ տուրքերու, ինչպէս եւ աւազականներու կամ ծովահաններու դէմ պահակներու վճարող գումարներու ձեւով, պաշտպանու-

թեան ծախսը, ինչպէս արդէն նշած ենք, սովորաբար հեռակայ վաճառականի մը ծախսերուն առիւծի բաժինը կը կազմէր եւ յաճախ բուն փոխադրութեան ծախսը կը գերազանցէր⁵⁴: Մաքսատուքերն ու հարկերը բաւարար չէին կարծես, ինչպէս Մարթէն կը նշէ, քանի որ ցամաքային ճանապարհները գործածող ջուղայեցիները նաեւ կը մտահոգուէին անապատային աւազակներով եւ միջերկրականեան ծովահաններով, մինչ անոնց ապրանքները Զմիւռնիոյ կամ Ալեքսանտրէթի նաւահանգիստներէն կը ճամբորդէին դէպի Վենետիկ, Լիվորնօ կամ Մարսէյլ: Յարաճուն այս ծախսերը եւ մեծ վտանգները նկատի ունենալով, Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւններէն մէկուն հետ համաձայնագրի կնքումն ու անոնց զինուած նաւերով փոխադրութիւնը ջուղայեցիներուն կը մատուցէր աւելի ցած ու աւելի ապահով պաշտպանութեան ծախս, քանի որ ընկերութեան նաւերը պաշտպանութեան ծախսերը կը նուազեցնէին՝ օրինաւոր կերպով ճամբորդելով բաց ծովերու վրայ: Եւրոպական պատերազմներու պարագային, այս պաշտպանութեան ծախսերը երբեմն նշանակալից կերպով կը բարձրանային, քանի որ նաւերու բեռները կրնային կողոպտուիլ կամ փճացուիլ թշնամի նաւերու կողմէ: Ասիկա ծանօթ մտահոգութիւն էր ջուղայեցիներուն համար, ինչպէս ցոյց կու տան վերոյիշեալ Ֆրանսական բանակցութիւնները եւ 1690ական թուականներուն անգլիական ձախող բանակցութիւնները: Ինչպէս Մարթէնի վերի մէջբերումը կը փաստէ, հակառակ եւրոպական պատերազմներուն, ծովային ճանապարհի աւելի ցած պաշտպանութեան ծախսը գլխաւոր ազդակն էր, որ 1681ին ջուղայեցիները հրապուրած է Գոլպէրի *Compagnie des Indes Orientales*-ին նկատմամբ: Անտարակոյս միեւնոյն տրամաբանութիւնը մղած է

53 Francesca Trivellato, *Is There a Future for Italian Microhistory in the Age of Global History?*, California Italian Studies, 2, 1, 2011, pp. 4-5:

54 Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, pp. 40-41.

1688ի դաշինքի կնքումին, թէեւ ասիկա յիշուած չէ անգլիական համաձայնագրին մէջ եւ հետեւաբար աննկատ մնացած է, մինչ բացայայտ կը դառնայ Ֆրանսական համաձայնագրի Մարթէնի քննարկումին մէջ: Ինչպէս տեսանք, սակայն, երկու պարագաներուն Նոր Զուղայի կողմը վճռականութեան պակաս ցոյց տուած է, երբ անոնց դրոյթներուն հետեւելու ժամանակը հասած է: Զոյգ պարագաներուն, երբ որպէս «հայ ազգ» կոչուած միացեալ «ընկերութեան» մը անցողիկ պատրանքը յօդս ցնդած էր, իւրաքանչիւր ջուղայեցի ընտանիք հետապնդած է գործողութեան ընթացք մը, զոր աւելի նպաստաւոր նկատած է իր շահերուն համար: Մինչ հաւաքական գործունէութեան այս անվճռականութիւնը կրնայ նկատուիլ եւ պէտք է նկատուի մեր կողմէ իբրեւ գրեթէ բնական ցոլացումը հայրագիծ ընկերային կառուցուածքի մը եւ հաւաքական ինքնաներկայացումի Սեֆեան տկար աւանդի մը, Ֆրանսուա Մարթէնի նման եւրոպացի պաշտօնատարներու համար, որոնք արդէն կանխատրամադրուած էին հայերուն հանդէպ, ան ցոյց կու տար հակառակ կողմը խաբելու հակում մը:

Ամսթերտամ բնակող կարգ մը ջուղայեցի վաճառականներ, մղուած՝ աւելի ցած պաշտպանութեան ծախսերու հեռանկարէն, ուշ 1690ական թուականներուն մօտեցած են նորահաստատ եւ քիչ ուսումնասիրուած *East India Company of Scotland trading in the East and West Indies*-ին (Արեւելեան եւ Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ առեւտուր ընող Սկոտլանդի Արեւելահնդկական Ընկերութիւն), առաջարկելով սկոտլանդական նաւերու օգտագործումը՝ ապրանքներու փոխադրութեան համար⁵⁵:

Սկոտլանդական ընկերութեան ուղղուած հայկական առաջարկներուն մասին առկայ փաստերը խիստ կցկտուր ըլլալով, մեզի թոյլ չեն տար որոշակիօրէն ըսել, թէ համաձայնագիրը որու անունով պիտի ստորագրուէր: Նախընթաց համաձայնագրերու կամ առաջարկներու պէս, կը թուի, թէ այս մէկն ալ առանձին հայ վաճառականի մը կողմէ սկզբնաւորուած է, այս պարագային՝ ոմն Մարտիրոս դի Գրիգորի, հաւանաբար՝ Նոր Զուղայէն, որ Ամսթերտամ կ'ապրէր, ուր ջուղայեցի վաճառականները իրենց սեփական եկեղեցին ունէին եւ աշխոյժ մասնակցութիւն ունէին քաղաքի առեւտրական յարաբերութիւններուն՝ Ռուսաստանի եւ Արեւելեան Հնդկաստանի հետ: Ի տարբերութիւն նախորդ համաձայնագրերուն, սակայն, այս մէկը բանակցուած չէ «հայ ազգ»ի կամ հաւաքականութեան մը անունով, այլ՝ Սկոտլանդական Ընկերութեան եւ անորոշ թիւով հայ վաճառականներու միջեւ, որոնք 26 Յունիս 1699ի շուրջ «Ներվայի եւ Լիւպէքի ճանապարհով Մոսկովիայէն հասան այս քաղաքը [իմա՝ Ամսթերտամ]՝ իրենց մետաքսով եւ թանկագին քարերով. անոնց շարքին մէկ քանին հակած են Սուրաթ երթալու ձեռք Ընկերութեան նաւերով, եւ եթէ կրնանք համաձայնութիւն մը կնքել պատուարժան Տիար Տնօրէններուն հետ՝ անոնց ճամբորդութեան համար, ուրեմն անոնք պիտի ընդունին զայն»⁵⁶: Անթուակիր յուշագրի մը մէջ, որ հաւանաբար 1699ի ամրան գրուած է, խորագրուած՝ *Martin Gregori of Amsterdam in Holland, in*

Delhi, Oxford, 2004, p. 217): Հնարարու Բամաձայնագրի մը նպատակով Ընկերութեան պաշտօնատարներուն մօտեցած ամսթերտամակ ջուղայեցիներու մասին Բամաստու ակնարկի մը Բամար, տե՛ս **George Pratt Insh**, ed. *Darien Shipping Papers, 1696-1707*, vol. 6, Edinburgh, Constable, 1924, pp. 219-229.

56 **George Pratt Insh**, ed. *Darien Shipping Papers, 1696-1707*, p. 223.

55 Այս ձախողած Բամաձայնագիրը Նոր Զուղայի ուսումնասիրողներու ուշադրութեան վրիպած է. առաջին անգամ Բամաստուակի յիշուած է Հոլտըն Ֆրոպըրի կողմէ (**Holden Furber**, *Rival Empires of Trade in the Orient, 1600-1800* in Sanjay Subrahmanyam, ed., *Maritime India*, New

the name of the Armenian Merchants att Present in Amsterdam Doth Shew unto the Honorable Lords Directors of ye african and india Company of Scotland, միեւնոյն Մարտիրոս դի Գրիգորը՝ լոնտոնաբնակ խոջա Փանոս Ղալաղարեանի նման գործուհնէութեամբ, առաջարկի մը նախնական տարբերակը պատրաստած է նորահաստատ Սկովտիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան համար, ուրուագծելով հայերուն հետաքրքրութիւնները:

«Յիշեալ հայ վաճառականները հակած են բռնցնելու յիշեալ Ընկերութեան նաւուն կամ նաւերուն վրայ մինչեւ Սուրաթ՝ Արեւելեան Հնդկաստան, հարիւր հազար ֆլորինի արժէքը՝ ժամանակաւորապէս, տարբեր ապրանքներու տեսքով, այստեղ մանրամասնուած՝ մշակուած եւ անմշակ սաթ եւ կարմիր մարջան, որդան կարմիր, տարբեր վենետիկեան եւ նիւրեմպէրիեան ապրանքներ, սուրեր եւ ուրիշ փոքր բաներ, գլխաւորաբար՝ հագուստներ, սաթ եւ կարմիր մարջան եւ որդան կարմիր, բոլորն ալ ըլլալով քիչ տեղ գրաւող ապրանքներ եւ մեծ արժէք ունեցող, ինչպէս նաեւ կապարի ձուլուածքներ եւ ինչ որ գտնեն յարմար այս առեւտուրին համար»⁵⁷:

Մարտիրոս դի Գրիգոր առաջարկած է վճարել «ապրանքներուն արժէքին տասը առ հարիւրը, եթէ արտասահմանէն բերուելիք ապրանքները ծախսէ զերծ պիտի ըլլան մինչեւ Պոմպէյ»: Նշելէ ետք հայերու տրամադրութիւնը՝ փոխադրութեան ծախսի 10 առ հարիւրին վճարումը որպէս պաշտպանութեան ծախս, Մարտիրոս իր նամակը կ'աւարտէր ընդգծելով պաշտպանութեան եւ ապահովութեան կարեւորութիւնը եւ խնդրելով «Տիար տնօրէններէն, որ ապահովութիւն ընծայեն, որ յիշեալ հայերուն անձը կամ ապրանքները անհանգստութեան կամ խանգարումի պիտի չենթարկուին անգլիական ազգի կամ Ըն-

կերութեան կողմէ, ինչպէս եւ իրենց ապրանքները Անգլիայէն Սկովտիա փոխադրելու համար, ինչպէս եւ ճանապարհին ու Սուրաթի մէջ»⁵⁸: Ճորճ Փրաթ Ինչ, որ առաջին անգամ յայտնաբերած է Մարտիրոս դի Գրիգորի թղթակցութիւնը Սկովտիական Ընկերութեան հետ, գրած է, որ «ըստ երեւոյթին, հայ վաճառականներու ծրագրէն ոչինչ դուրս եկած է»⁵⁹: Աւելի վաղ համաձայնագրերու եւ յատկապէս Ֆրանսական ընկերութեան հետ բանակցութիւններուն լոյսին տակ, անկարելի չէ եզրակացնել, որ այս մէկն ալ անհետեւանք մնացած է:

1792ին տեղի ունեցած է ջուղայեցիներու եւ եւրոպական արեւելա-հնդկական ընկերութեան մը միջեւ բանակցութիւններ կատարելու թերեւս ամենէն անսովոր փորձը, երբ Dom Josef di Perreira Viana՝ 1785ին հիմնուած սպանական Real Compañía de Filipinasի վարչական խորհուրդին կամ junta-ին խորհրդատու մը, կը յանձնարարէր, որ նորակազմ ընկերութիւնը դաշինք մը կնքէր ջուղայեցիներուն հետ, զիրենք պաշտօնապէս հրաւիրելով Մանիլա հաստատուելու: Junta-ին ներկայացուած իր տեղեկագրին մէջ՝ «Իմ առաջարկած մեթոտը՝ Մանիլան դարձնելու Չինաստանի ծոցին [գլխաւոր] ոստանը», Վիանա բաւական փայլուն ըսելիքներ ունեցած է ջուղայեցի վաճառականներու համբաւին մասին⁶⁰:

58 Ibid.

59 George Pratt Insh, *Historian's Odyssey: The Romance of the Quest for the Records of the Darien Company*, Edinburgh & London, The Moray Press, 1938, p. 87.

60 Այս դաշինքը հազիւ թէ ուսումնասիրուած է: Առաջին քննարկումին համար, տե՛ս Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, p. 63ff: Խնդրոյ առարկայ ծրագիրը երկու տարբերակներով հասած է մեզի: Առաջինը խորագրուած է «Methodo que propongo para que la ciudad de Manilla sea el Imperio del Comercio en el Golfo chinico, Madrid, Mayo 12, 1791», in

57 Ibid., p. 226.

«Հայերը, որոնց շարքին կաթողիկոսներու որոշ թիւ մը կայ, ամբողջ Ասիոյ ամենէն կարող եւ խորամանկ գործարարներն են. անոնք կը ճանչնան առեւտրական կեդրոնները եւ կը գործեն բոլոր արտադրողներուն հետ՝ թէ՛ ծովեզերային գօտիներուն եւ թէ՛ այդ երկիրներուն ներքին շրջաններուն մէջ: Անոնք են, որոնք անգլիացիներուն սորվեցուցած են աշխարհի այդ մասին առեւտուրը, եւ անոնք են, որոնք անոնց [իմա՝ անգլիացիներուն] հետ դաշինք մը կնքած են 22 Յունիս 1688ին, իրենց կարողութիւնները բերելով անոնց [իմա՝ անգլիական] հաստատութիւններուն: Սակայն, քանի որ անգլիացիները դրժած են իրենց խոստումները, հայերը ներկայիս յուսահատ են այս ազգէն եւ ճնշուած կը զգան այն արգելքներէն, որոնք դրուեր են իրենց վրայ: Փորձառութիւնը ցոյց կու տայ, որ այն երկիրը, ուր հայերը հաստատուած են, ո՛չ միայն անոնք զայն հարստացուցած են իրենց բերած մեծ հարստութիւններով, այլ նաեւ աշխատասէր դարձուցած են իրենց կարողութիւններով եւ իրենց յարաբերութիւններով՝ այդ երկիրն հետ»⁶¹:

“Papeles tocantes a la Compania de Filipinas,” tomo I, Egerton 518 BL, Plut. DXVIII.H, folios 217-225: Աւելի ամբողջական տարբերակ մը, բազմաթիւ յարակից փաստաթուղթերով, կը գտնուի Ռետեւեալ Տաւաքաճոյի մէջ՝ Philippine Manuscripts II, Lilly Library Collections, Indiana University: Զեկուցումը կը գտնուի վերջինիս թիւ 30 եւ 31 փաստաթուղթերում մէջ:

61 Philippine Manuscripts II, Indiana University, doc. 30. “Los Armenios los mas aviles y astutos negociantes de toda la Asia, y entre los quales hay crecido numero de Catolicos, conocen todas las Favricas y tratan con los mismos favricantes de las costas y del centro de aquellos Países. Son los que han enseñado a los Yngleses el comercio de aquella parte del mundo y los que haviendo hecho con ellos en 22 de Junio de 1688 un tratado les llevaron la Yndustria a sus establecimientos pero despues faltaron de los Yngleses y sestrallan en el dia muy disgustados de esta Nacion, y oprimidos por las travas y contrivinciones que les han ympuesto. La esperiencia ha hecho ver que el Pais endonde se han establecido los Armenios ademas de enriquererlo con los caudales que llevan si el lo han hecho

Նմանակելով Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան ու ջուղայացիներու դաշինքը, Վիանա այնուհետեւ առաջարկած է, որ նորաստեղծ Արքայական Փիլիպպեան Ընկերութիւնը «հրաւիրէ հայերը Փիլիպպեան կղզիները եւ անոնց միջոցով Գորոմանտէլի ափունքի եւ Պենկալի արտադրութիւնները բերել տայ»⁶²: Ան պնդած է, որ ասիկա կարելի էր իրագործել դաշինք մը կնքելով հայոց հետ, որ հետեւեալ էական կէտերը պարունակէր. (1) որ հայերը «սպանացիներու նոյն առանձնաշնորհումները վայելեն», (2) որ անոնք «կարողանան ապրիլ այդ կղզիներուն որեւէ նաւահանգիստի մէջ եւ ունենալ առեւտրական բնակավայրեր», (3) «որ անոնք իրաւասու ըլլան որեւէ պաշտօն վարելու», (4) «որ անոնք գերծ մնան սպանացիներէ աւելի մաքսային տուրքեր վճարելէ», եւ (5) որ «անոնք արտօնուին նաւարկել ամենայն ազատութեամբ դէպի Ասիոյ որեւէ նաւահանգիստ»: Վիանայի համար, հայոց բնակեցումը Փիլիպպեան կղզիներուն մէջ պիտի սատարէր «հրապուրելու ամբողջ Ասիոյ բոլոր արտադրութիւններն ու պտուղները՝ Հնդկաց ովկէանոսին մէջ նաւահանգիստէ նաւահանգիստ առեւտուրին [այսինքն՝ «երկրային առեւտուրը» (country trade)] անոնց տալիք զարգացումին»: Ըստ իրեն, ասիկա կրնար միայն օգուտ բերել Արքայական Փիլիպպեան Ընկերութեան եւ Մանիլայի տնտեսութեան, ինչպէս որ հայերը ըրած էին, Վիանայի մտքին մէջ, Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան եւ անոր հնդկաստանեան բնակավայրերուն համար: Կարեւոր է նշել այստեղ, որ մինչ Վիանայի առաջարկը ձեւաւորուած էր 1688ի հայերու եւ

yndustrioso por sus luces, y las conexiones con los países que lo son.”

62 Ibid., “Mi preyecto pues es el de la Compañia llame a la Yslas Filipinas a los Armenios, y lleve a ellos por sus medio los Favricantes de la Costa de Coromandel, y Bengala.”

Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան համաձայնագրին հետեւողութեամբ, որուն գլխաւոր կէտերը վերարտադրուած են անոր փաստաթուղթին մէջ, ան չէ առաջարկած եւ հաւանաբար չէր կրնար առաջարկել անոնց սեփական եկեղեցիները շինելու եւ անոնց կրօնական կարիքներուն գոհացում տալով՝ սեփական եկեղեցիին հետեւելու ազատութիւնը: Վիանա չէ անդրադարձած, որ 1792ին, երբ ան կը խմբագրէր իր առաջարկը, Նոր Զուղան փլուզուած էր որպէս համաշխարհային առեւտրական ցանցի մը հանգուցային կեդրոնը (*nodal center*), իսկ ջուղայեցիները, մեծաւ մասամբ, դադրած էին Վիանայի մտածածը ըլլալէ, այսինքն՝ «ամենէն կարող եւ խորամանկ գործարարները ամբողջ Ասիոյ մէջ»:

Կանոնադրական ընկերութիւնները (corporations) ընդդէմ հայրագիծ ընտանեկան ընկերութիւններուն եւ պաշտօնավարող դրամատէրեր (portfolio capitalists)

Օտար պետութիւններու եւ անոնց Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւններուն ներկայացուած առաջարկներուն հասարակ յայտարարներէն մէկը ջուղայեցի վաճառականներուն աշխոյժ ու անկաշկանդ վերաբերումն է, որով անոնք համաձայնութեան խօսակցութիւններ սկսած են օտար հաստատութիւններու հետ, եւ այդ համաձայնութիւններուն մեծամասնութեան ճախողութեան նոյնքան արագ բնոյթը: Միեւնոյն կաղապարը կը թուի կրկնուած ըլլալ տարբեր վայրերու եւ ժամանակներու մէջ, տարբեր կողմերու հետ, ամէն անգամ մանր տարբերութեամբ, բայց ընդհանուր կաղապարին հաւատարիմ մնալով: Մեր սկզբնական հետազօտութիւնը Ժէ. եւ ԺԸ. դարերուն ջուղայեցի վաճառականներու տարբեր մերձեցումներուն գոնէ ասիկա ցոյց տուած է: Զուղայեցիները կարո-

ղութիւնը ունեցած են պարբերաբար իրենք զիրենք պատկերացնելու որպէս «միացեալ առեւտրական ազգ», որ ընդունակ էր միջազգային համաձայնագրեր կնքելու օտար իրաւական հաստատութիւններու հետ՝ «ընկերութիւն» մը ըլլալու հիմամբ, որուն շուտով հետեւած է սովորաբար այդ պատկերին հետ կապուած հաւաքական գործունէութիւն ստեղծելու եւ պահպանելու անկարողութիւնը: Նոր Զուղայի պատմութեան չուսումնասիրուած այս ոլորտին նախնական հետաքննութիւնս կը թելադրէ, որ այդ անկարողութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ քաղաքի կիսապաշտօնական հաստատութիւններուն սահմանափակ ուժին արդիւնքն էր, զուգադրուած՝ իւրայատուկ ընկերային կառուցուածքի մը հետ, որ նախապատուութիւնը կու տար հայրագիծ ընտանեկան միաւորին իբրեւ ջուղայեցիներու տնտեսական եւ ընկերային կեանքի կազմակերպական բուն հիմքը: Նոր Զուղայի համայնքը յատկանշող հաստատութեանական ուժականութիւնը համառօտ բաղադատական մը կը թելադրէ, այդ մակարդակի վրայ, վաղ արդիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւններուն հետ:

Այս ընկերութիւնները, որոնց հետ ջուղայեցիները փորձած են համագործակցիլ, երբ զբաղած չէին անոնց հետ մրցակցելով, մեծաւ մասամբ Հիւսիսարեւմտեան Եւրոպայի կանոնադրական բաժնետիրական ընկերութիւններ էին: Որպէս *Corpus politicum et corporatum* (քաղաքական եւ հաւաքական մարմին) եւ *communitas perpetua* (յաւերժական համայնք), Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւնը, օրինակ, ինչպէս Ֆիլիփ Սթըռն վերջերս յիշեցուցած է, զուտ գործարարական նախաձեռնութիւն մը ըլլալէ հետո կ'ը:⁶³ Փո-

63 Philip J. Stern, *The Company-State: Corporate Sovereignty and the Early Modern Foundations of the British Empire in India*, Oxford, Oxford

խարէնը, ինչպէս բազմաթիւ վաղ արդի պետութիւններ, Ընկերութեան կանոնադրութիւնը զայն կը լիազօրէր «օրէնք ստեղծելու եւ գործադրելու, հարկեր հաւաքելու, պաշտպանութիւն մատուցելու, պատիժ գործադրելու, պետականօրէն գործելու, տնտեսական, կրօնական եւ քաղաքացիական կեանքը կանոնաւորելու, դիւանագիտութիւն եւ պատերազմ վարելու, հողային եւ ծովային իրաւասութիւններու

պնդումներ ընել, եւ իր հրամանին տակ գտնուող մարդոց վրայ իշխանութիւն բանեցնել եւ անոնց հնազանդութիւնը ապահովել»⁶⁴: Ամէն բանէ աւելի, թերեւս, Ընկերութիւնը կրնար պաշտպանութեան ծախսերը ներառնել՝ ցամաքային եւ ծովային մասնաւոր բանակ մը պահելով իր սեփական պաշտպանութեան համար: Ասիկա շատ հեռու է ջուղայեցիներու հաստատութեան համազօրէն: Աւելի քան եւրոպական իմաստով «ընկերութիւն» (corporation) մը, ջուղայեցիները հայրագիծ ընտանիքներու համաձուլուածք մըն էին: Իւրաքանչիւրը ունէր իր սեփական ընտանեկան (ի հակադրութիւն բաժնետիրականի) դրամագլուխը եւ ընտանեկան ընկերութիւնը, որ ղեկավարուած էր տոհմի երիցագոյն տղամարդու նահապետական իշխանութեամբ, ի տարբերութիւն, ըսենք, ամսականաւոր արհեստավարներէ (salaried professionals) բաղկացած վարչական խորհուրդի մը⁶⁵: Փոխանակ պետութիւն կամ պետականանման ըլլալու՝ ժամանակաշրջանի եւրոպական ընկերութիւններու պէս, ջուղայեցիները վաճառականական համաքրութեան (mercantile guild) մը նման գործած են՝ պետութիւններու մէջ եւ անոնց միջեւ: Ընդհէ՛ որ, երբ անհրաժեշտ էր, այս ընտանիքները ժամանակաւորապէս կրնային ի մի բերել իրենց միջոցները եւ հաւաքական միասնութեան պատրանքը ստեղծել, ինչպէս Մոսկովայի հետ 1667ի համաձայնագրի ստորագրութեան ժամանակ: Անոնք նոյնպէս կրնային կապուած ըլլալ սփիւռքեան կապուածութեան խան-

University Press, 2012, p 7: Տե՛ս նաեւ ibidem, *Bundles of Hyphens: Corporations as Legal Communities in the Early Modern British Empire*, in *Legal Pluralism and Empires, 1500-1850*, eds. Richard J. Ross and Lauren Benton, New York, NYU Press, 2013, pp. 21-47: Առեւտրական ընկերութիւններու հաստատութեան ուսման տնտեսական եւ երոպական ծաւալումը սնելու ամոնց դերակատարութեան մասին, տե՛ս Timur Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*, Princeton, Princeton University Press, 2010, pp. 97-116: Ժամանակաշրջանի երոպական միւս արեւելա-հնդկական ընկերութիւնները փաստօրէն անգլիական եւ իտալական ընկերութիւններուն միեւնոյն դիւանակալական կառուցումը ունէին, անմասնակց գերիշխան լիազօրութիւններով: Քիչ ուսումնասիրուած ֆրանսական *Compagnie des Indes Orientales*-ի եւ անոր կազմութեան մասին, տե՛ս Aslanian, *A Life Lived Across Continents: Ընկերութեան 48 յօդուածներէ բաղկացած կանոնադրութեան բնագրին համար, խորագրուած *Declarations du Roy, l'une, Portant etablissement d'une Compagnie pour le Commerce des Indes Orientales, l'autre en faveur des Officiers de son Conseil & Cours Souveraines interessées en ladite Compagnie, & en celle des Indes Occidentales* (Paris, 1664), տե՛ս Recueil de piéces, la plupart imprimées, sur la Compagnie française pour le commerce des Indes orientales*, Ms. 8972, Bibliothèque Nationale de France: Մե՛նաշնորհի առանձնաշնորհումին իրաւունքը գշուած է յօդուած xxvii-ի մէջ (folio 54), դիւանագիտութեան ձեռնարկելու գերիշխան լիազօրութիւնները՝ յօդուած xxxi եւ xxvi-ի մէջ, իսկ հողնուանելու եւ պահելու իրաւունքը՝ յօդուած xxviii-ի մէջ: Ժիլ Սոթթա արքայական կանոնադրութեան համաձայն քննարկում մը կը մատուցանէ, վերատպելով բոլոր կարեւոր յօդուածները (Jules Sottas, *Histoire de la Compagnie Royale des Indes Orientales, 1664-1719*, Paris, Librairie Plon, 1905, p. 10-14):

64 Stern, *The Company-State*, p. 3 եւ 6.

65 Երոպական բաժնետիրական Արեւելա-հնդկական ընկերութիւններու գործակցական միջոցներու եւ դիւանակալութեան կառուցումն ուսումնասիրութեան համար տե՛ս Ann M. Carlos and Stephen Nicholas, *Giants of an Earlier Capitalism: The Chartered Trading Companies as Modern Multinationals*. *The Business History Review* 62.3 (1988), pp. 398-419:

դադատանքի թելերով (*bonds of diasporic affection*) եւ մինչեւ իսկ հեռակայ «վստահության մեծ հեռավորություններու գործունեություններն ընթացքին: Լաւագոյն պահերուն, երբ անոնց զանազան իշխանութեան կեդրոնները (Նոր Զուղայի հանգուցային կեդրոնը կամ, աւելի ուշ, Մատրասի կամ Կալկաթայի ծայրամասային հանգուցները (*peripheral nodes*)) առանձնաշնորհեալ վերաբերմունքի կ'արժանանային տեղային պետական իշխանութիւններու կողմէ, ջուղայեցիները կրնային պարծենալ հաստատութեանական ներկայացուցչութեամբ, ինչպէս երբեմն Վաճառականաց ժողովի պարագան էր: Իբրեւ ոչ-պետական դերակատարներ, որոնք զրկուած էին իրական գերիշխանութենէ, անոնք օրէնքներ հաստատելու կամ իրենց սեփական, անջատ ու ամբողջաժամկետայինը ապրելու իշխանութիւն չունէին, ինչպէս Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւնները կ'ընէին Հնդկաստանի մէջ, ինչ որ զանոնք ասիական արքաներու սիրելի դարձուցած է՝ Մուղալներէն մինչեւ Սեֆեանները: Բանակներ չունէին, իսկ նաեւ (երբ անոնց տէրերն էին) ո՛չ զինուած էին եւ ո՛չ ալ սովորաբար զինեալ նաւաշարերով (*armed convoys*) կը ճամբորդէին, ինչ որ զանոնք մղած է մօտենալու եւրոպական ընկերութիւններուն: Ասիկա չի նշանակեր, անշուշտ, որ պարզապէս «առեւտրական սփիւռք» մըն էին, զուրկ՝ քաղաքական իշխանութիւնն ու առեւտուրը խառնելու ամէն հետաքրքրութենէ, ինչպէս Ֆիլիպ Գ. Քրրթընէն ժառանգուած տիրական բնորդը մեզի կը հաւաստիացնէ⁶⁶: Ընդհակառակը, քաղաքական իշխանութեամբ զբա-

ղիլը ջուղայեցիներուն անձանօթ չէր: ԺԸ. դարու երկրորդ կիսուն վայրէջք ապրող իրենց տնտեսական բախտը ամբողջապէս համար, անոնք յենուեցան իրենց հիւրընկալ պետութիւններուն քաղաքական-զինուորական հովանաւորութեան վրայ⁶⁷: Մերթ, անոնք նոյնիսկ համադրած են պետական իշխանութիւն եւ առեւտուր, աշխատելով իբրեւ պաշտօնավարող դրամատէրեր (*portfolio capitalists*)⁶⁸, ինչպէս պարագան եղած է Պենկալի մէջ՝ Պաքսարի ճակատամարտին (*battle of Buxxar*) (1764) առաջնորդող լարուածութեան ընթացքին, երբ քանի մը ջուղայեցի վաճառականներ զինակցած են Պենկալի վերջին նապապին հետ, Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան դէմ պատերազմ մղելու յետին ճիգ մը փորձելով, բայց աննպաստ արդիւնքով⁶⁹:

67 Այս պարագային օրինակներու համար տե՛ս *Aslanian, Trade Diaspora versus Colonial State*:

68 **Sanjay Subrahmanyam and C. A. Bayly**, *Portfolio Capitalists and the Political Economy of Early Modern India*, *Indian Economic Social History Review*, 25, 1988, pp. 401-24. Ըստ Սուպրասանանանի եւ Պէլլիի, *պաշտօնավարող դրամատէրերը այդ վաճառականներն էին*, որոնք կրնային միաժամանակ զուգակցել առեւտրական եւ քաղաքական աշխարհները (էջ 401): Տե՛ս նաեւ **Sanjay Subrahmanyam**, *Of Imarat and Tijjarat: Asian Merchants and State Power in the Western Indian Ocean, 1400–1750*, *Comparative Studies in Society and History* 37.4 (1995). pp. 750–780.

69 Ծանեկան պատումի մը համար, որ հիմնուած է անգլիալեզու աղբիւրներու վրայ, տե՛ս **Bhattacharya**, *Between Fact and Fiction: Khoja Gregory alias Gurguin Khan, the 'evil genius' of Mir Qasim*, in J. J. L. Gommans and O. Prakash (eds.), *Circumambulations in South Asian History: Essays in honour of Dirk H. A. Kolff* (Leiden: Brill, 2003), pp. 133-58: Հեղինակը, սակայն, դիմած է Պենկալի կառավարիչ Միր Քասիմի բանակին մէջ հալ վաճառականներու մասնակցութեան անդրադարձող ժամանակակից արժէքատր սկզբնաղբիւրին՝ ձեռագիր «Պատմութիւն Հնդկաստանի»-ին՝ գրուած ջուղայեցի վաճառական Թովմաս Խոջամալեանի (Thomas Cojamaul) կողմէ: Այս ձեռագիրը կը գտնուի Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի արխիւներուն մէջ եւ գրուած է Պաք-

66 Այս ուղեգիծով Քրթընի անտեսրական սփիւռքի բնորդի հիմնարար քննադատութեան մը համար տե՛ս **Sanjay Subrahmanyam**ի փայլուն յօդուածը՝ *Iranians Abroad: Intra-Asian Elite Migration and Early Modern State-Formation*, - *The Journal of Asian Studies* 51, 1992, pp. 340-363:

ԺԸ. դարու վերջաւորութեան, ո՛չ թղթապանակային դրամատիրութիւնը եւ ո՛չ ալ հայրագիծ գործարարական մարտավարութիւնները կրնային արդիւնք տալ: Յստակ կը դառնար ջուղայեցիներուն համար, որ միակ յաջող վաճառականները Հնդկաց ովկէանոսի շուկաներուն մէջ, հոն ուր անոնց պապերը ժամանակին յաջողութեամբ գերազանցած էին ուրիշներ, կանոնադրական ու բաժնետիրական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւններն էին, որոնք ընդունակ էին դրամագլուխի մեծ գումարներ հաւաքելու բաժնեթուղթերու միջոցով եւ իրենց տնտեսական շահերը հետապնդելու բիրտ ուժով, զոր կրնային արտադրել ոչ-ծախսալից եղանակով: Անոնց շարքին, Անգլիական Արեւելա-Հնդկական Ընկերութիւնը հասած էր այն աստիճանին, որ վաճառականներու ընկերութիւնը դարձած էր լիիրաւ գերիշխան եւ գաղթատիրական իշխանութիւն (*full-fledged sovereign and colonial power*) մը՝ տիվանի (*diwani*) կամ եկամուտներու հաւաքողի (*revenue collector*) տիտղոսը ստանալէ ետք: Ասիկա հետեւանքը եղած էր Պենկալի մէջ տեղի

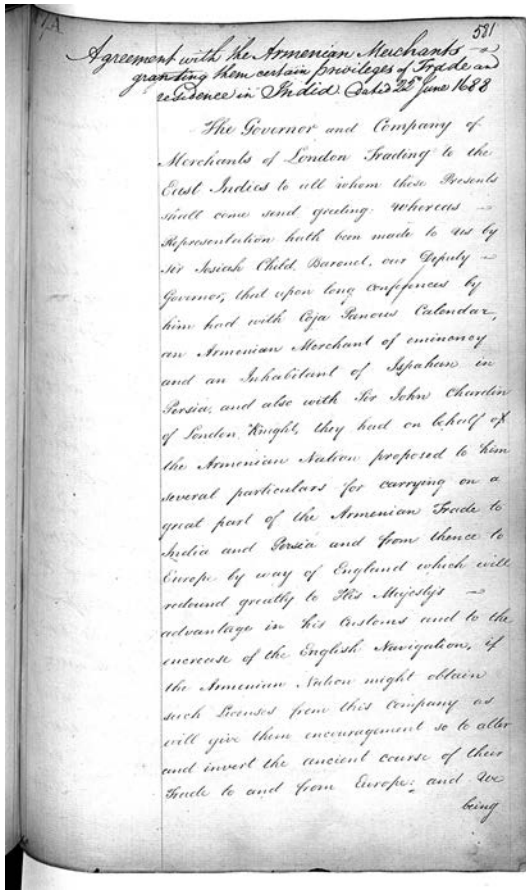
ունեցած բախտի շրջումին, երբ Ընկերութեան ուժերը պարտութեան մատնած էին պենկալեան բանակը Փլասէյի (1757) եւ Պաքսարի ճակատամարտներուն⁷⁰: Եւրոպական դիւանակալական ընկերային կառուցուածքի ու բաժնետիրական ընկերութեան եւ ջուղայական հայրագիծ ընկերութեան ու պետականազուրկ իշխանութեան համեմատութենէն բխած տարաբնոյթ արդիւնքներուն լոյսին տակ, թերեւս անակնկալի պէտք չէ մատնուիլ նկատելու ատեն, որ ԺԸ. դարու վերջին քառորդին, երբ իրենց առեւտրական հարստութիւնը գրեթէ փլուզումի ենթարկուած էր, Մատրաս բնակող որոշ ջուղայեցիներ փորձած են իրենք գիրենք վերստեղծել ո՛չ թէ իբրեւ սփիւռքեան հիմքով հայրագիծ ընտանիքներու համախոհութիւն (*coalition*) մը, այլ իբրեւ արդի ազգ-պետութեան մը կորիզը՝ հաստատ սահմանադրութեամբ, հաւաքական գերիշխանութեամբ եւ արդիական բանակով⁷¹:

Հայերէն թարգմ.՝
Վարդան Սատրեոսեանի

սարի ճակատամարտէն միայն Ռինգ տարի ետք՝ պարունակելով Պեմկալ նահանգի երկար պատմութիւն մը: Տե՛ս ձեռագիր 535:

70 Դասական պատմմից համար, տե՛ս **Chris A. Bayly**, *Indian Society and the Making of the British Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988: Տե՛ս նաեւ **Peter J. Marshall**, *The Making and Unmaking of Empire: Britain, India, and America, c. 1750-1783*, Oxford, Oxford University Press, 2005:

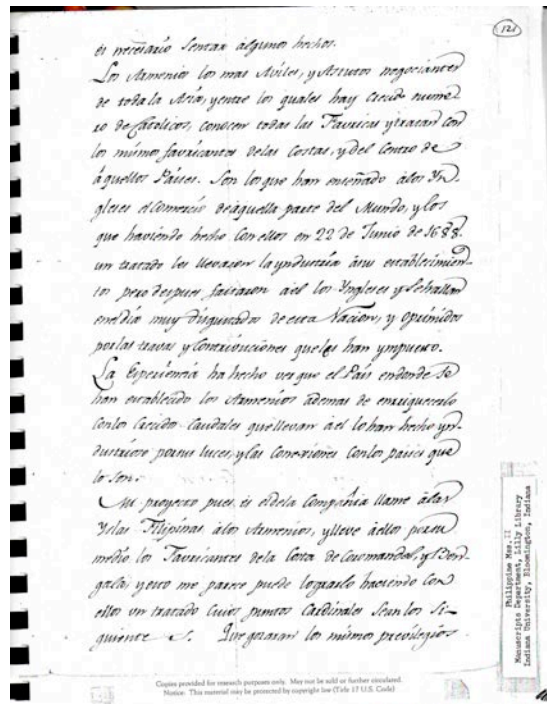
71 Իրենց «ազգային հայրենիք»ին մէջ գերիշխան պետութեան ձեւով ապագայ առեւտրական հանրապետութեան համար ազգային սահմանադրութեան ստեղծումին մէջ ջուղայեցիներու դերին մասին տե՛ս **Aslanian**, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, pp. 213-214 եւ, յատկապէս, **Sebouh Aslanian**, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Ph. D. dissertation, Columbia University, 2007, chapter 8.

1688ի համաձայնագիրը Արեւելա-
Հնդկական Ընկերութեան հետ.
Բրիտանական գրադարան, IOR_H_634,
folio 581-599.

Մատրասի հայոց Եկեղեցին շինուած
1772 թ. (առաջինը հիմնաւորուած էր
1712 թ. սակայն փայտաշէն եղած է):

Տոմ Յոսէֆ դի Փերեյրա Վիանայի
ծրագիրէն էջ է որ կը վերաբերէ Հայերուն:
Աղփիւր Philippine Manuscripts II,
Lilly Library Collections, Indiana
University, ԹԻԼ 30:

Կալկաթայի Եկեղեցին՝ շինուած 1724 թ.: